

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

АСОЦІАЦІЯ КЕРІВНИКІВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

**Визначальні події воєнної історії
України середини та другої
половини XVII століття**

Збірник матеріалів науково-практичної конференції

Кам'янець-Подільський

2012

УДК 94:355(477«16»)082

ББК 63.3(4Укр)4+68.35(4Укр)5

В 42

Рецензент:

Копилов С. А., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
всесвітньої історії, в.о. ректора Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка.

Редакційна колегія

Степанков В. С., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії,
академік УАІН;

Газін В. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України;

Дубінський В. А., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії,
т.в.о. декана історичного факультету.

**Визначальні події на воєнній історії України середини та другої половини
XVII століття:** збірник матеріалів науково-практичної конференції. –
Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012. – 56 с.

Збірник містить доповіді та повідомлення учасників науково-практичної
конференції, яку було проведено на історичному факультеті Кам'янець-
Подільського національного університету імені Івана Огієнка 18 жовтня 2012
року.

Розрахований на науковців, пошукачів, студентів, освітян, і усіх, хто
цікавиться проблемами військової історії України середини та другої половини
XVII ст.

**Збірник виданий за підтримки голови Асоціації керівників малого та
середнього бізнесу
Василя Гаврилюка**

К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012.

ВСТУП

«Визначальні події воєнної історії України середини та другої половини XVII століття». Такою була тема науково-практичної конференції, присвяченої Святу Покрови, яка відбулася з ініціативи деканату історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та при підтримці Асоціації керівників малого та середнього бізнесу м. Кам'янця-Подільського.

У її роботі взяли участь науковці та студенти університету, викладачі історії та учні міського ліцею, міської гімназії, ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою Хмельницької області та приватного НВК «Антей». Перед присутніми виступили т. в.о. декана історичного факультету, кандидат історичних наук, доцент Володимир Дубінський, академік УАН, доктор історичних наук, професор Валерій Степанков, кандидат історичних наук, доцент Володимир Газін, кандидат історичних наук, доцент Вадим Стецюк, магістр історії Галина Комарніцька, викладач Віталій Степанков, магістр історії, вчитель військового ліцею Леся Гринюк та студентка магістратури Ольга Комарова.

У своїх доповідях і повідомленнях вони висвітлили причини, хід і наслідки Корсунської (1648 р.), Берестецької (1651р.) битв, битви під Охматовим (1655 р.), Городоцької кампанії 1655 р., Конотопської битви 1659 року та Чуднівської кампанії 1660 року. Були розкриті питання стратегії й тактики українського козацтва під час воєнних кампаній, їх оцінки в закордонних наукових виданнях, ролі гетьмана Б. Хмельницького, відомих полковників І. Богуна, М. Кривоноса, гетьманів І. Виговського та Ю. Хмельницького.

Усі матеріали конференції узагальнено та видано пропонованим збірником, який отримають бібліотеки навчальних закладів міста й району.

Вадим Стецюк
кандидат історичних наук, доцент

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. НА СТОРІНКАХ КНИГ ВИДАВНИЦТВА «OSPREY PUBLISHING»

Тривале перебування України в складі інших держав, ізоляція українських істориків від світової наукової спільноти зумовила поверхневність та обмеженість знань про історію нашої країни у світі. Прикладом може слугувати іноземна науково-популярна література, зокрема, популярні видання з військової історії британського видавництва «Osprey».

Видавництво «Osprey Publishing» було створено у 1969 році. Поштовхом до цього кроку став успіх серії карток із зображеннями авіатехніки, випущених торгівельною маркою «Ahmad» для привернення

уваги молоді до товару. Тож з'явилась ідея створення видавничого дому, котрий би спеціалізувався на випуску невеликих за обсягом та добре ілюстрованих книг з військової історії¹. За чотири десятиліття існування видавництва воно випустило близько двох тисяч книг, переважно об'єднаних у профільні серії – «Men-at-arms» (основна серія, що нараховує близько п'ятисот праць, в яких характеризуються окремі формування або військові конфлікти), «Elite» (присвячено підрозділам спеціального призначення, штурмовим, гвардійським частинам тощо), «Warrior» (в книгах серії характеризується обмундирування, озброєння, амуніція та побут військовослужбовців тих чи інших військових формувань), «Fortress» (описуються відомі фортеці, укріплені лінії, фортифікаційне мистецтво певних епох) та інші. Фактично друкована продукція «Osprey» стала певним еталоном – видання перекладних чи оригінальних книг подібного формату почали видавництва у Польщі², Іспанії³, Росії⁴, а з 2008 р. два подібних видавничих проекти започатковано в Україні⁵. В російськомовному сегменті мережі Інтернет навіть поширився неологізм «оспрейка» для означення книг даного типу⁶.

Що стосується географічних і хронологічних меж, які охоплюють видання «Osprey», то вони надзвичайно широкі. Безумовно, орієнтація на англomовного, насамперед британського і американського, читача дається взнаки – так, лише Громадянській війні у США присвячено кілька десятків книг, що висвітлюють структуру і озброєння різних родів військ протидіючих армії, повсякдення військовослужбовців різних родів зброї, описують участь у конфлікті військових формувань певних штатів, характеризують командний склад, прапори та інші колективні ознаки⁷. Не меншою увагою користуються історія окремих частин британської армії⁸, збройні конфлікти сучасності тощо⁹. Водночас серед «оспрейок» можна зустріти праці, присвячені і малодослідженим конфліктам, збройним формуванням і країнам – збройним силам Республіки Техас¹⁰, арміям численних китайських військово-політичних сил 1911-1949 рр.¹¹, війнам у Африці другої половини ХХ ст.¹² та багатьом іншим.

Українська тематика на цьому фоні залишається абсолютно нерозкритою – у 2004 р. побачила світ єдина праця «Osprey», присвячена українським військовим формуванням, «Ukrainian Armies 1914-55» П. Еббота і Є. Пінака¹³. Ще кілька книг присвячено відомим сторінкам військової історії, пов'язаним з теренами України, скажімо, битві за Севастополь 1942 р.¹⁴, Полтавській битві 1709 р.¹⁵, військовій справі скіфів¹⁶ і сарматів¹⁷ тощо.

Що стосується українського козацтва другої половини ХVII ст., то воно згадується переважно на сторінках публікацій з історії збройних сил Московської держави, Речі Посполитої, Османської імперії чи козацьких військ загалом.

Перша з подібних книг – «The Cossacs» Альберта Сітона – побачила світ ще у 1972 р., після чого неодноразово перевидавалась¹⁸. В межах невеликої за обсягом роботи автор описав розвиток козацтва з часу виникнення й до Другої світової війни включно, а популярний характер видання зумовив необхідність детального пояснення певних фактів для незнайомого з ним читача. Попри це, загалом праця відзначається логічністю, чітким і послідовним викладу матеріалу. Зокрема, стосовно українського козацтва, то пояснюються причини його виникнення, характеризується Запорізька Січ і навіть побіжно згадується той факт, що від запорожців походили Дунайське, Чорноморське і Азовське козачі війська¹⁹.

Автор зазначає, що у 1648 р. спалахнуло антипольське повстання під керівництвом сина реєстрового козака, «Ukrainian gentry»²⁰ Богдана Хмельницького, при цьому він, як і багато інших представників західної історіографії, наголошує на винятковій жорстокості конфлікту, в якому «a pogrom in which Gentile murdered Jews, Greek Orthodox slew Catholic, Ukrainian destroyed Pole and the poor dispossessed the rich»²¹. Вказано, що фактично Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства були звільнені з-під влади поляків (щоправда, вказано, що це було зроблено «allied himself with Zaporozhians and the Crimean Chan», що з точки зору української історіографії сприймається досить неоднозначно; взагалі автор постійно розділяє запорозьке і українське козацтво як дві різних спільноти)²². Також зазначається, що за Переяславською угодою 1654 р. цар визнав Україну незалежною державою, хоч і «under Moskow suzerainty»²³. Однак практично одразу після цього українське козацтво зникає зі сторінок книжки, лише зазначається, що українські козацькі полки були ліквідовані у XVIII ст. і заново відтворені на початку існування Червоної Армії (мається на увазі, звісно, Червоне козацтво, зв'язок якого із традиційними козацькими інститутами виглядає більш ніж сумнівним)²⁴. Крім того, згадується факт колонізації українськими козаками, змушеними покинути Правобережжя, територій вздовж річки Донець, що згодом отримали назву Слобожанщини, а самі ці козаки – слобідського козацтва²⁵.

Найбільше уваги козацтву другої половини XVII ст. приділяється в праці Р. Бжезінські «Polish Armies 1569-1696»²⁶. Автор досить детально характеризує структуру і озброєння козацького війська, наводить цитати з джерел (наприклад, з відомого опису Запорозької Січі Еріха Лясоти)²⁷, а при описі кожної ілюстрації вказано, на основі якого зображення вона створена²⁸. Наголошується, що стереотипний образ козака як вершника зі списом абсолютно не відповідає реаліям XVII ст. – більшість козаків були піхотинцями або ж діяли на човнах-чайках²⁹. Відзначено комплексний характер козацького озброєння, в якому західноєвропейські та турецькі мушкети поєднувались із польськими, угорськими і турецькими шаблями,

російськими бердишами. Те ж саме стосується одягу – як наголошує дослідник, він поєднував елементи турецькі (наприклад, шаровари), татарські, кавказькі (скажімо, бурка), польські, угорські тощо³⁰.

Водночас деякі оцінки і характеристики Р.Бжезінські не можуть не вражати поверхневістю. Скажімо, стосовно запорозьких козаків вказується, що вони «love of drink, song, and (particularly) fighting»³¹. Не менше вражає й теза про те, що через заборону доступу жінкам на Січ козаки весь свій час розподіляли між споживанням алкоголю і військовими виправами³² (очевидно, автору варто було б поцікавитись долями принаймні деяких відомих представників козацтва – наприклад, Івана Сірка, що мав численну сім'ю).

Цікаво також, що навіть у розділі «Хронологія» автор обмежує українсько-польське протистояння 1648-1654 роками (до того ж іменує його «повстання Хмельницького»), а далі веде мову про польсько-московську війну 1654-1667 рр.³³ Про участь козаків у боротьбі за Правобережну Україну до 1676 р. включно Р. Бжезінські не згадує навіть побіжно.

Ще однією працею, в якій побіжно згадуються українські козаки, є книга російського вченого В. Шпаковського і британського дослідника Д. Ніколле «Armies of Ivan the Terrible»³⁴. Попри назву, призначену, очевидно, привернути увагу читача, видання являє собою нарис історії збройних сил Московської держави XVI-XVII ст. На жаль, при цьому фактично збережено концептуальні засади дореволюційних російських і радянських істориків, тобто розповідь зосереджена довкола російського народу, представники всіх інших етносів фігурують лише в контексті подій, пов'язаних із росіянами і Московською державою.

Що стосується козацтва, то автори відносять перші згадки про нього до 1444 р. і пов'язують з Великим князівством Рязанським, крім того, висвітлено процес формування Донського козацького війська. Далі зазначається, що військовий потенціал козацтва різко зріс після приєднання до нього українських або «малоросійських» козаків, які в 1650 р. поділялись на 20 полків³⁵. При цьому відсутні згадки як про еволюцію українського козацтва до середини XVII ст., так і про обставини їх переходу під російську юрисдикцію тощо. Вказано, що у 1667 р. десять правобережних полків вступили (!) на польську службу, а у 1677 р. всі вони повернулись у російське підданство³⁶. Фактично таким чином і перекручено зміст Андрусівської угоди (до речі, у вищезгаданій праці Р. Бжезінські вона характеризується як поділ України між Московською державою і Річчю Посполитою), і повністю проігноровано існування козацької спільноти на Правобережжі до кінця XVII ст.

Згадано, що 2000 козаків були учасниками Чигиринських походів 1676-1677 рр., а близько 5000 у 1695-1697 рр. брали участь в походах на

Азов³⁷. При цьому пояснення, яке значення мали ці кампанії, в чому їх значення, немає. Аналогічно при характеристиці адміністративної структури козацьких військ, серед іншого, вказано, що керівник Запорозької Січі іменувався кошовим отаманом³⁸, однак згадки про Січ цим і обмежуються.

В описі тактики привертає увагу теза про використання для оборони від ворожих атак у південноросійських (!) степах «*tabor, a movable camp surrounded by wagons and defended by light artillery*»³⁹.

Достойним продовженням тексту є ілюстрації – єдиним українським полководцем, що потрапив на сторінки книги В. Шпаковського і Д. Ніколле, з невідомих причин став П. Сагайдачний⁴⁰.

Варто зазначити, що українці стали не єдиним етносом, щодо якого «Армії Івана Грозного» проявляють подібну вибірковість. Опису збройних сил Великого князівства Литовського присвячено розділ «*Western Russia and Lithuania*», навряд чи доречний в праці з історії війська Московської держави. Тим паче, що автори цілковито ігнорують факти Кревської і Люблінської уній, жодним чином не пов'язують Польщу і Литву, а Владислава IV іменують лише великим князем⁴¹. Не дивно, що при такому підході на ілюстраціях спокійно поєднуються стрільці Івана Грозного з мушкетерами князя Радзивілла, а литовські татари – із воїнами мансі.

Як бачимо, з усіх названих книгах незнайомий з українською історією читач може познайомитись з ключовими подіями військової історії України другої половини XVII ст., скласти певне уявлення про структуру, озброєння і обмундирування козаків. Водночас розуміння багатьох подій, процесів і явищ буде надзвичайно поверхневим і одностороннім, а цілісне бачення подій в Українській революції XVII ст. сформувані навряд чи вдасться.

Примітки:

¹ History // www.ospreypublishing.com

² Видавництво «Bellona» перевидало польською мовою частину книг серій «Men-at-arms» («*Zolnierz I Bron*»), «Elite» («*Jednostki Doborowe*»), а видавництво «Polskie Media Amer.Com SA» випускає за ліцензією «Osprey» серію «*Welkie Bitwy II Wojny Swiatowej*».

³ За ліцензією «Osprey» у видавництві «RBA Colleccionables» побачили світ серії «*Carros de Combate*», «Elite» тощо.

⁴ Видавництво «АСТ-Астрель» впродовж ???-??? рр. випустило серію «Солдаты», що включає як перекладні, так і оригінальні роботи; крім того, уло перевидано російською серію «Элитные части».

⁵ З 2008 р. видавництво «Темпора» у співпраці з громадською організацією «Центр соціогуманітарних досліджень імені Вячеслава Липинського» започаткували видання серії «*Militaria Ucrainica*», водночас видавництвом «Наш час» публікується серія «Плац д'Арм».

⁶ Прикладом можуть слугувати повідомлення на Українському воєнно-історичному форумі (forum.milua.org), форумі «1914 год» (borda.narod.ru), Українському форумі воєнної історії та фортифікації (reenactor.ru).

⁷ Kather P. The Army of Northern Virginia / Philipp Kather; colour plates by Michael Youens. – (Men-at-arms 37). – Oxford: Osprey Publishing, 1975. – 48 p.; Kather P. The Army of Potomac /

Philipp Kather; colour plates by Michael Youens. – (Men-at-arms 38). – Oxford: Osprey Publishing, 1975. – 48 p.; Kather P. American Civil War (1): Confederate Troops / Philipp Kather; colour plates by Ron Volstad. – (Men-at-arms 170). – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.; Kather P. American Civil War (2): Union Troops / Philipp Kather; colour plates by Ron Volstad. – (Men-at-arms 177). – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.; Kather P. American Civil War (3): Specialist Troops / Philipp Kather; colour plates by Ron Volstad. – (Men-at-arms 179). – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.; Kather P. American Civil War (4): State Troops / Philipp Kather; colour plates by Ron Volstad. – (Men-at-arms 190). – Oxford: Osprey Publishing, 1987. – 48 p.; Kather P. American Civil War (5): Volunteer Militia / Philipp Kather; colour plates by Ron Volstad. – (Men-at-arms 207). – Oxford: Osprey Publishing, 1989. – 48 p.; Kather P. Flags of the American Civil Armies (1): Confederate / Philipp Kather; illustrated by Rick Scollins. – (Men-at-arms 252). – Oxford: Osprey Publishing, 1993. – 48 p.; Kather P. Flags of the American Civil Armies (2): Union / Philipp Kather; illustrated by Rick Scollins. – (Men-at-arms 258). – Oxford: Osprey Publishing, 1993. – 48 p.; Kather P. Flags of the American Civil Armies (3): State and Volunteer / Philipp Kather; illustrated by Rick Scollins. – (Men-at-arms 265). – Oxford: Osprey Publishing, 1993. – 48 p.

⁸ McElwee W. The Argill and Sutherland Highlanders / William McElwee; colour plates by Michael Roffe. – (Men-at-arms 3). – Oxford: Osprey Publishing, 1972. – 48 p.; Grant Ch. The Black Watch / Charles Grant; colour plates by Michael Youens. – (Men-at-arms 8). – Oxford: Osprey Publishing, 1972. – 48 p.; Blaxland G. The Buffs / Gregory Blaxland; colour plates by Michael Youens. – (Men-at-arms 10). – Oxford: Osprey Publishing, 1972. – 48 p.; Shepperd A. The Connaught Rangers / Alan Shepperd; colour plates by Michael Youens. – (Men-at-arms 12). – Oxford: Osprey Publishing, 1972. – 48 p.; Shepperd A. The King's Regiment / Alan Shepperd; colour plates by Michael Roffe. – (Men-at-arms 21). – Oxford: Osprey Publishing, 1973. – 48 p.; Grant Ch. Royal Scots Greys / Charles Grant; colour plates by Michael Youens. – (Men-at-arms 26). – Oxford: Osprey Publishing, 1972. – 48 p.

⁹ Scurr J. The Malayan Campaign 1948-60 / John Scurr; Illustrated by Mike Chappell. – (Men-at-arms 132). – Oxford: Osprey Publishing, 1982. – 48 p.; Russell L. E. Grenada 1983 / L. E. Russell, M. A. Mendez; Illustrated by P. Hannon. – (Men-at-arms 159). – Oxford: Osprey Publishing, 1985. – 48 p.; Windrow M. The Algerian War 1854-62 / Martin Windrow; Illustrated by Mike Chappell. – (Men-at-arms 312). – Oxford: Osprey Publishing, 1997. – 48 p.; Windrow M. The French Indochina War 1946-54 / Martin Windrow; Illustrated by Mike Chappell. – (Men-at-arms 322). – Oxford: Osprey Publishing, 1998. – 48 p.

¹⁰ Reid S. The Texan Army 1835-46 / Stuart Reid; Illustrated by Richard Hook. – (Men-at-arms 398). – Oxford: Osprey Publishing, 2003. – 48 p.

¹¹ Jowett Ph. Chinese Civil War Armies 1911-49 / Philipp Jowett; Illustrated by Stephen Andrew. – (Men-at-arms 306). – Oxford: Osprey Publishing, 1997. – 48 p.

¹² Abbott P. Modern African Wars (1): Rhodesia 1965-80 / Peter Abbott and Philipp Botham; colour plates by Michael Chappell. – (Men-at-arms 183). – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.; Abbott P. Modern African Wars (2): Angola and Mocambique 1961-74 / Peter Abbott and Manuel Ribeiro Rodrigues; colour plates by Ron Volstad. – (Men-at-arms 202). – Oxford: Osprey Publishing, 1988. – 48 p.; Heitman H.-L. Modern African Wars (3): South-West Africa / Helmoed-Romer Heitman; colour plates by Paul Hannon. – (Men-at-arms 242). – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.

¹³ Abbott P. Ukrainian Armies 1914-55. Ukrainian Man against Russia & USSR / P. Abbott & E. Pinak; Illustrated by O. Rudenko & D. Adamenko. – (Men-at-arms 412). – Oxford: Osprey Publishing, 2004. – 48 p.

¹⁴ Konstam A. Poltava 1709. Russia come of Ages / Angus Konstam. – (Campaign 34). – Oxford: Osprey Publishing, 1994. – 96 p.

¹⁵ Forchyk R. Sevastopol 1942. Von Manstein's triumph / Robert Forchyk; illustrated by Howard Gerrard. – (Campaign 189). – Oxford: Osprey Publishing, 2008. – 96 p.

- ¹⁶ Cernenko E. V. The Scythians, 700-300 B. C. / Dr. E. V. Cernenko; Illustrated by Angus McBride & Dr. M. V. Gorelik. – (Men-at-arms 137). – Oxford: Osprey Publishing, 1983. – 51 p.
- ¹⁷ Brzezinski R. The Sarmatians, 600 B. C. – 450 A. D. / R. Brzezinski & M. Mielczarek; Illustrated by G. Embleton. – (Men-at-arms 373). – Oxford: Osprey Publishing, 2002. – 51 p.
- ¹⁸ Seaton A. The Cossacs / A. Seaton; Colour plates by G. Embleton. – (Men-at-arms 13). – Oxford: Osprey Publishing, 1972. – 50 p.
- ¹⁹ Op. cit. – P. 7-8.
- ²⁰ Op. cit. – P. 14.
- ²¹ Op. cit. – P. 14.
- ²² Op. cit. – P. 14.
- ²³ Op. cit. – P. 14.
- ²⁴ Op. cit. – P. 14.
- ²⁵ Op. cit. – P. 14.
- ²⁶ Brzezinski R. Polish armies, 1596-1696 (2) / Richard Brzezinski; Illustrated by Angus McBride. – (Men-at-arms 188). – Oxford: Osprey Publishing, 1988. – 48 p.
- ²⁷ Op. cit. – P. 16.
- ²⁸ Op. cit. – P. 41-42
- ²⁹ Op. cit. – P. 41.
- ³⁰ Op. cit. – P. 41-42.
- ³¹ Op. cit. – P. 17.
- ³² Op. cit. – P. 17-18.
- ³³ Brzezinski R. Polish armies, 1596-1696 (1) / Richard Brzezinski; Illustrated by Angus McBride. – (Men-at-arms 184). – Oxford: Osprey Publishing, 1988. – P. 9.
- ³⁴ Shpakovsky V. Armies of Ivan the Terrible / V. Shpakovsky & D. Nicolle; Illustrated by Angus McBride. – (Men-at-arms 427). – Oxford: Osprey Publishing, 2006. – 48 p.
- ³⁵ Op. cit. – P. 38-39.
- ³⁶ Op. cit. – P. 39.
- ³⁷ Op. cit. – P. 39.
- ³⁸ Op. cit. – P. 39.
- ³⁹ Op. cit. – P. 39.
- ⁴⁰ Op. cit. – P. 39.
- ⁴¹ Op. cit. – P. 41.

*Леся Гринюк,
магістр історії, вчитель історії*

БИТВА ПІД КОРСУНЕМ 1648 Р.

*Коронний й польний, два гетьмани
Пішли з-під Корсуня в неволю.
Лузало довго панство рани,
Ревіло з сорому та болю.
Іван Огієнко*

Після поразки біля Жовтих Вод гетьману М. Потоцькому стало відомо, що Б. Хмельницький рухається у напрямку Білої Церкви. Тому вранці 20 травня 1648 р. польське військо бездоріжжям, долаючи важкі переправи, ліси й болота (цей шлях називали «українською пустинею»),

вирушило до Мошен, куди дісталоя опівночі. 21 травня дійшли до Сахнівки (дорогою Потоцький прийняв гінця від Вишневецького, якому передав листа з описом ситуації), разом з тим вислав на розвідку роз'їзд М. Гдешинського для здобуття «язиків». При переправі через р. Рось поламався міст, тому у негоду поляки змушені були переправлятися глибоким бродом, втративши ще день і ніч. На протилежний берег Росі вдалося переправитися лише 22 травня, а наступного дня жовніри пройшли Корсунь і зупинилися обозом за містом «над Россю» під фільварками. Тут очікували на підмогу від князя І. Вишневецького, що поспішав на допомогу з 6-тисячним військом [1, с.79]. М. Гдешинський повернувся вранці 24 травня без «язиків» з тривожною звісткою: бачив власними очима переправу (у шести милях звідси) противника через Тясмин, поблизу міста Тясминця (Сміла), і сьогодні ввечері чи завтра вранці татари будуть тут [2, с.119; 3, с.41-42]. М. Потоцький вирішив дати бій і наказав «якнайшвидше копати шанці з трьох сторін обозу, а з четвертої був якийсь старий вал, якого наказав поправити», а в середині табору висипали ще й п'ятий вал для почту й військ коронного гетьмана. Було викопано 5 шанців у полі перед обозом. Облога табору складалася таким чином: у першому з них розташовувалися чотири хоругви й чотири гармати під проводом Генріка Денгофа; у другому – три хоругви драгун з чотирма гарматами Андрія Конецпольського, три панцирні хоругви Степана Чарнецького й полки німецьких оберштів; у третьому – драгуни обозного військового Миколи Бегановського; у четвертому – піхота й драгуни Адама Сенявського з чотирма гарматами; у п'ятому – піхота й драгуни Владислава Заславського і гетьман М. Потоцький [4, с.82-83; 2, с.119-120; 5, с.69-70]. Фронтом табір стояв у бік міста: правий – південний бік табору і західний вал були захищені Россю, а передня його частина лежала нижче від задньої. У другій половині дня перед початком військових дій коронний гетьман віддав «на грабунок Корсунь жовнірові, щоб ворогові не дісталоя, весь доценту злупили» після чого спалив частину власних запасів, які не встигли доставити в табір. Надвечір 24 травня в Корсуні, що палав, та в його околиці появилися передові козацькі підрозділи.

Тим часом, вояки Хмельницького, здійснивши стрімкий марш, уже 24 травня опинилися біля м. Тясмин, поблизу Корсуня. Розвідавши, що поляки вирушили на захід (до Корсуня), відразу ж, не гаючи часу, подався за ними. 20 травня гетьман уже був в урочищі Цирульнику, вранці 22 травня пройшов околиці Чигирина, а в ніч з 23 на 24 травня переправився через Тясмин, прямуючи до Корсуня. Потоцький, дізнавшись про підхід їхньої армії, наказав наспіх ужити оборонних заходів. Військо Потоцького складалося з 5000 кінноти та 1600 піхотинців і мало близько 40 гармат. Проте кількість війська Б. Хмельницького була більшою: понад 20 тисяч

козацької піхоти (за іншими даними 15 тисяч), близько 20 тисяч татарської кінноти (дехто свідчить про 4 тисячі, але це мало ймовірно) та 26 гармат [2, с.113]. Тому Потоцький із нетерпінням очікував на підхід військових формувань Я. Вишневецького. Та його надія на підмогу виявилася марною: 24 травня всі переправи через Дніпро були блоковані українцями.

Наголосимо також на ефективній діяльності розвідки у виявленні противника, зборі інформації та проведенні операцій з дезінформації польського командування [2, с.117]. Досягнувши вражаючого успіху, Б. Хмельницький вирішив, не гаючи часу, завдати удару по війську М. Потоцького, щоб не дозволити йому відступити до Білої Церкви й запобігти можливому об'єднанню із силами І. Вишневецького. Після розгрому поляків у Княжих Байраках Богдан Хмельницький здійснив реорганізацію війська. Маємо свідчення, що вирушаючи в похід, гетьман ввів нові методи транспортування гармат, тобто поставивши гармати малого калібру на двоколісну тягу та здійснивши певні організаційні зміни, він започаткував створення полкової (легкої польової) артилерії. Це був початок, як з'ясував І. Стороженко, «якісної реорганізації збройних сил України, внаслідок якої артилерія отримала статус окремого роду військ». Стан української артилерії при головному війську Хмельницького нараховував «26 гармат і гарматок до них він приставив, опішивши, 50 добрих запорозьких стрільців» і додав «до них про всякий випадок ще й 300 кінних» козаків, із них «15 водних гармат, які були нового зразка і мали тільки два колеса. До них треба було одного коня, і це дозволяло легко й швидко при воєнній потребі їх повертати». Особливий подив викликали «ці новоствержені пушкарі», що «вміли стріляти як із гармат, так і з мушкетів» [7, с.56-57; 5, с.72; 8, с.162]. Про організацію Хмельницьким інших частин і підрозділів – достеменно не відомо. Проте розвідку він наладив таким чином, що постійно знав про те, що діється в польському таборі. Висуваючи війська Б. Хмельницький, передбачаючи зустріч з ворогом, свій похідний порядок будував за всіма правилами військового мистецтва. Першим рухався козацький розвідувальний загін, який вислав на відстань до 6 км розвідувальні роз'їзди. За ним на відстані 4–6 км рухався передовий загін, що складався з трьох підрозділів татарської кінноти на чолі з Тугай-беєм, який теж вислав на відстань до 6 км фронтальні та бокові роз'їзди охоронної розвідки. На відстані 11–15 км за передовим загоном йшли під захистом таборів головні сили війська на чолі з гетьманом. Від табору на відстань у 2–3 км висилались дозори фронтальної і бокової сторожової охорони [9, с.121-122]. Дорогою до лав війська вливалися козаки, городяни й озброєні козакуючі селяни (лише з Чигирина, Крилова й околиць прибило близько 2 000 осіб). Б. Хмельницький намагався не випустити противника у центральні райони України. На світанку 25 травня до польського війська, що стояло табором

під Корсунем, підійшов козацький розвідувальний загін (М. Кривоніс і частина татар) [9, с.122; 2, с.117, 120].

Між тим від полоненого козака-перекладача під тортурами Потоцький довідався, що у повстанському війську нібито налічується 47 тисяч осіб, до яких має приєднатися ще 15 тисяч козаків. До того ж у полі стоїть кримський хан із великою силою. Так чи інакше, ця інформація посилила сумніви коронного гетьмана у можливості перемогти захищаючись у таборі. Цього ж вечора у польський табір надійшла звістка, що в річці впала вода. Це могло статися лише внаслідок того, що козаки загнали греблю під Стеблевом, для того, щоб здобути кращий підступ до польського табору з усіх боків [11, с.202; 5, с.74]. Під впливом цього повідомлення коронний гетьман зібрав військову раду. Серед його командирів не було одностайності: польний гетьман Мартин Калиновський та інші досвідчені воїни радили зміцнити табір і відбиватися, але більшість на чолі із самим Потоцьким, налякана чутками про перебільшену чисельність ворога і не маючи надії на допомогу, наполягала на відступі. Врешті-решт було вирішено відступити від Корсуня по дорозі на Богуслав під захистом табору з возів. Про ці наміри ворога Б. Хмельницький довідався відразу ж після ради від козака-розвідника Самійла Зарудного, який був засланий у польське військо провідником. Аби перерізати полякам шляхи до відступу він відрядив до урочища Горохова Діброва Корсунський полк (6 тисяч піхотинців) на чолі з М. Кривоносом для влаштування засідки. Цей загін був підсилений 10-ма гарматами [10, с. 45].

На світанку 26 травня польський табір, вишикуваний у вісім рядів, вирушив у путь. У головній та тильній його частинах рухалися підрозділи кінноти під командуванням самого Потоцького. Піхота, чимало спішених кіннотників, а також слуги з вогнепальною зброєю зайняли бойові позиції біля возів. Слід зазначити, що така будова військового табору була ефективною в умовах степового рельєфу. Але в районі Корсуня, де відкритий простір перемежовувався з лісовими хащами і чагарниками, його захисні функції біли мінімальними. Саме ця обставина незабаром істотно позначилася на долі польського війська [10, с. 46].

Козаки і татари майже до полудня суттєво не перешкоджали руху табору. Але, постійно супроводжуючи його, тиснули з флангів і тилу, дошкуляли дрібними перестрілками. На восьмому кілометрі від Корсуня, коло Ситників, поляки виявили, що шлях перекопаний і обороняється українською піхотою та артилерією. Тому Потоцький звелів звернути із Корсунського шляху ліворуч і рухатися у Виграївську долину. Спуск до неї виявився надто крутим, і чимало возів перевернулося, через що табір втратив свій порядок. До того ж поляки потрапили під мушкетний вогонь українських піхотинців, що маскувалися у чагарниках. Та найстрашніше

чекало їх попереду, коли вони, ледь діставшись урочища Горохова Діброва, опинилися у пастці – затиснутими між заболоченою Виграївкою ліворуч і високими кручами праворуч. Вийти з цієї глибокої балки було неможливо, оскільки українці заздалегідь перекопали і завалили шлях. Польське військо змушене було зупинитися і перейти до захисту. Але всі спроби розгорнути артилерію виявилися марними – вози з гарматами застрягли у болотяній багнюці. Тіснява в балці не дозволила стати до бою кінноті [12, с. 205].

Тим часом бійці М. Кривоноса відкрили із засідки раптовий вогонь із гармат і самопалів, а з тилу поляків атакували козаки Хмельницького і татари Тугай-бея. Через це табір Потоцького, який був розірваний на три частини і втратив управління, охопила паніка. За чотири години польське військо було повністю розгромлене. Більшість вояків загинула. Від полону і загибелі врятувалося лише 1,5 тисячі осіб (переважно обозні та слуги). Серед полонених опинилися і польські гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський, інші великі вельможі та офіцери [13, с. 67]. Українці захопили обоз, багато вогнепальної та холодної зброї, військових припасів і, найголовніше, - 41 гармату. А татарська кіннота понад 30 км переслідувала залишки польського війська.

Головними наслідками цієї битви стали завершення розгрому польської армії, подальший розвиток воєнного мистецтва українського війська, втрата контролю з боку Речі Посполитої над Україною, що сприяло подальшому зростанню козацької боротьби.

Список використаних джерел та літератури:

1. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – К: Альтернативи, 1997. – 424 с.
2. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький / В. Смолій. – К.: Альтернативи, 2003. – 400 с.
3. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
4. Історичні постаті України: Збірник / Упоряд. та вст. ст. О.В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – 384 с.
5. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: Військово-історична студія / Ю. Тис-Крохмалюк. – Львів: ОЛІР, 1994. – 196 с.
6. Сядро В.В. Видатні битви на Україні / В. Сядро. – Харків: ПП «Торсінг плюс», 2010. – 95 с.
7. Величко С. Літопис / Перлини духовності: Твори української світської літератури від часів Київської Русі по XVIII ст.: Навч. посібник: В 2 кн. / Упоряд. Різуна В.В.; Пер., передм., комент. Шевчука В.О. – К.: Грамота, 2003. – Кн.2. – 480 с.
8. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: В 3 т. / Пер. з рос. І.І. Сварника. – Т.2. – Львів: Світ, 1991. – 392 с.
9. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю. Мицик – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 302 с.
10. Сядро В.В., Скляренко В.М. Україна. Героїчні битви / В. Сядро. – Х.: Веста, 2001. – 128 с.

11. Історія українського війська: В 2-х кн. – Кн. 1. – Львів: Вид-ня Івана Тиктора, 1936. — 288 с.
12. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
13. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини / В. Антонович. – К.: Україна, 2004. – 304 с.

*Галина Комарніцька,
магістр історії*

БЕРЕСТЕЧКО 1651 Р.: МІФИ ТА РЕАЛІЇ.

Битві під Берестечком 1651 р. присвячена низка праць українських та зарубіжних істориків, проте, в ході історичних досліджень виникли суперечності, що трансформувались у міфи. В даній статті, зроблено спробу виокремити та розглянути декілька міфів Берестецької битви 1651 р., співставити та проаналізувати їх із реаліями, які мали місце в ході цих подій.

Жовті Води, Корсунь, Пилявці, Збаразько-Зборівська кампанія 1649 року, Батозька звитяга 1652 року, Жванецька облога та низка інших подій – це здобутки українського війська очолюваного Богданом Хмельницьким на шляху становлення Української держави. Проте були й тяжкі, кровопролитні періоди невдач. Серед таких подій, що має гіркий присмак - битва під Берестечком.

Б. Хмельницький 15 серпня 1649 р. завдав поразки польському війську під Зборовом. Як зазначали очевидці: «Перший цвіт польської шляхти був стертий». Річ Посполиту від повного розгрому врятував кримський хан Іслам Гірей, котрий 16 серпня розпочав переговори із польським королем Яном Казимиром. Підсумком перемовин, став Зборівський договір. Він передбачав: козацький реєстр 40 тис. вояків; автономію Української держави в складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств; ця територія переходила під владу гетьманської адміністрації й перебування на ній польського коронного війська заборонялося. Проте, як показали подальші дії керівництва Речі Посполитої, це був лише перепочинок в польсько-українських перепитях і невдовзі протистояння загострилось. Наприкінці 1650 р. Сейм проголосив Посполите рушення (шляхетське ополчення) та розпочалась підготовка до військового вторгнення на територію козацької України.

Приводом до поновлення військових дій став інцидент, що відбувся в ніч з 19 на 20 лютого 1651 р. Польські війська під командуванням М. Калиновського та С. Лянцкоронського прибули під стіни міста Красне (на Поділлі), де розмістилися козацькі загони, очолювані брацлавським

полковником Д. Нечаєм. Захоплені зненацька, зазнавши великих втрат, козаки відступили. Оскільки цими діями польського війська було порушено умови Зборівського договору, Богдан Хмельницький надсилав універсали до населення України, скликаючи його на боротьбу. На Україну та її очільника чекали чергові випробування на міць на шляху становлення державності, про що засвідчили подальші події під Берестечком.

На межі сполучення трьох областей – Волинської, Львівської та Рівненської, розташовані три населені пункти: Берестечко, Пляшева, Острів, а також р. Стир і її притока р. Пляшівка - саме тут розгорнулись події Берестецької битви. Бойові дії та облога тривали протягом 28 червня - 10 липня 1651 року.

Кількість військ Б.Хмельницького становила 60 тис. досвідчених козаків, 40-50 тис. селян, міщан, обозної челяді; 30 тис. татар, загалом - 130-140 тис. вояків. Польський король Ян Казимир зібрав 40 тис. жовнірів, 20 тис. двірських жовнірів, 40 тис. шляхтичів посполитого рушення, 100 тис. озброєних слуг, тобто загалом 200 тис. осіб.

У ході Берестецької битви відбулося кілька ключових моментів:

I. Перший день битви - 28 червня. Військові сутички польських загонів О. Конєцпольського, Є. Любомирського, І. Вишневецького та С. Лянцкоронського із козаками та татарами, в ході боїв українські війська відступили до переправи. Цього дня Б. Хмельницький утримується від активних дій.

II. Другий день - 29 червня. Відбулась найбільша на той час кавалерійська битва. Одна напроти одної вишикувались польська кіннота та козацько-татарська. Бій був затягим, за свідченнями сучасника тих подій: «не можна було відрізнити поляка від татарина». Польські кіннотники зазнали нищівної поразки.

III. Третій день - 30 червня. Атаку розпочали польські загони. Відбулось зіткнення жовнірів і козаків, як зазначав очевидець тих подій, з півгодини все «було у вогні». І саме в цей момент кримський хан Іслам Гірей не прийшов на допомогу війську Б. Хмельницького. Оголивши лівий фланг, хан покинув поле битв. Гетьман вирішив відступити з пагорба до долини р. Пляшівка, де було зручніше оборонятися та наказав будувати фортифікації, а тим часом поїхав навздогін Іслам Гірею. Останній не лише не повернувся, але й ув'язнив Б. Хмельницького і протримав його у себе аж до завершення Берестецької битви.

IV. 1 – 10 липня - облога козацького табору (центр р. Пліснява (рукав р. Пляшівки)). За відсутності гетьмана, керували українським військом по черзі полковники Ф. Джеджалій, І. Богун. У цей час ведуться перемовини із польською стороною. Тим часом І. Богун зібрав 20 тис.

кінноти щоб прикрити відступ козаків. Українському війську вдалося вийти з оточення.

Події під Берестечком 1651 р. овіяні низкою міфів. Проте, слід реально дивитись на речі та ретельно аналізуючи виявлені по даній тематиці джерела, позбуватись від історичних вигадок. У даній статті зроблено спробу спростувати ряд міфів та проаналізувати ті реалії, які мали місце в ході Берестецької битви.

Міф 1-й. Бій під Берестечком був спланований. Ні.

До останнього моменту ні польське керівництво, ні Б. Хмельницький не знали, де ж будуть відбуватися вирішальні бої. Ян Казимир з військом отаборився під Сокалем, на раді розглядалось декілька варіантів подальших дій: прямувати до Глинян, під Берестечко чи чекати на місці. Польські роз'їзди поверталися, так і не знайшовши жодного «язика» і не вивідавши інформації де ж на даний момент перебуває Б. Хмельницький із військом. Проте, 15 червня Ян Казимир вирішує рушити до Берестечка, 19 червня польське військо прибуло туди. Перебуваючи в подальшому невіданні, польський король 27 червня вирішує прямувати далі до Дубна. Однак, довідавшись, що український гетьман наближається, залишає в Берестечку. Богдан Хмельницький з військом в середині квітня отаборився під Зборовом. 26 травня була скликана Чорна рада на котрій вирішувалось питання про подальші дії, оскільки більшість висловились за продовження військових дій проти Польщі, гетьман з військом вирушає до Берестечка, де і відбулись подальші військові сутички та бойові дії.

Міф 2-й. Чисельність військ Богдана Хмельницького та Яна Казимира були нерівними, що і відзначилось на ході битви. Ні.

За одними із даних, поляків було 80 тис., козаків – 150 тис. Однак, як показало опрацювання різних джерельних матеріалів, це твердження є помилковим. Військо Б.Хмельницького нараховувало - 130-140 тис. вояків, з них 60 тис. досвідчених козаків, 40-50 тис. селян, міщан, обозної челяді; 30 тис. татар; Яна Казимира - 200 тис. осіб: 40 тис. жовнірів, 20 тис. двірських жовнірів, 40 тис. шляхтичів посполитого рушення, 100 тис. озброєних слуг. Тобто, не стільки кількість війська зіграла головну роль в підсумку подій під Берестечком, як ряд інших факторів, що мали місце під час військових сутичок.

Міф 3-й. Богдан Хмельницький головну ставку робив на татарську кінноту. Ні.

Татарська кіннота була важливим підкріплення козацької піхоти, але Б. Хмельницький облаштував також добротну українську кінноту. Головна мета такого рішення було надання маневреності українським військам. Одним із епізодів, що свідчили на користь такого рішення, було те, що напередодні битви під Берестечком, гетьман надіслав 8-10 тис. козаків і татар на чолі з І. Богуном до Кам'янця-Подільського, з метою розгрому

армії М. Калиновського. За добу козакам і татарам вдалося зробити стрімкий рейд – подолати 100 км. і прибути під стіни кам'янецької фортеці, що підтвердило доцільність створення чисельної української кінноти.

В битві під Берестечком, 29 червня, відбулася найбільша на той час кінна битва: 40-45 тис. польських кіннотників зіткнулись із 35-40 тис. козацько-татарської кінноти. Польські загони зазнали поразки, це була блискуча перемога Б.Хмельницького, що в черговий раз засвідчила його військовий хист.

Міф 4-й. Татарські загони Іслам Гірея спонтанно вирішили покинути поле бою. Ні.

Іще в на початку травня до Хмельницького прибув нурадин-султан Кази-Гірей з 5-6 тис. татар. Хан Іслам Гірей не поспішав надати допомогу українському війську. Внаслідок таких дій хана було втрачено час для активних дій козацького війська. Позиція Іслам Гірея свідчила про небажання внаслідок успішного ведення війни проти Польщі, надто сильного її послаблення та зміцнення Української держави. Крім того, 29 червня в польському таборі побував покоєвий писар Іслам Гірея, що було дивним, але тим не менше дає змогу пролити світло на події, що мали місце під час військових сутичок польського та українського війська 30 червня. Достеменно не з'ясовано, однак, є характерним інсценування подальших подій, замирившись з королем, хан 30 червня, начебто злякавшись гарматного обстрілу, наказав татарам віступити з поля бою. Б. Хмельницький кинувся навздогін і вмовив хана повернутись однак той, ув'язнивши гетьмана, так і не попрямував до Берестечка. Українське військо залишившись без гетьмана, потрапило у скрутне становище та з втратами все ж таки вийшло з оточення.

Міф 5-й. Майже все українське військо було винищене. Ні.

Коли Іслам Гірей затримав Б. Хмельницького, в таборі козаків почалася паніка, та все ж таки було вирішено тримати оборону, 4 липня посилено табір. Тим часом ведуться перемовини з польським керівництвом про укладення мирного договору. Ті вимагають повернення до Куруківських угод, козацькі посланці – до Зборівських. Продовжуючи перемовини, 8 липня монтується переправа, козаки мають намір вийти з оточення. Але було допущено прорахунок: старшина не змогла організувати дії решти козаків, почалась паніка (побачивши що козацька старшина зібралась біля переправи, решта українського війська вирішили, що їх покидають напризволяще і ринулись до переправи), загинуло 4, а за іншими даними 8 тис. осіб. Проте, більшості війська все ж таки вдалося вирватись з оточення. Як зізнавались потім польські вояки, вони «випустили вовка» і подальші події ще не раз засвідчать, що той «вовк» добряче покусав польські наміри приборкати козацтво.

Отже, простеживши перебіг подій під Берестечком 1651 р. слід зазначити, що ті міфи, котрі сформувались навколо даної тематики, слід спростовувати та, співставляючи з реаліями, відшукувати історичну достовірність.

*Валерій Степанков,
доктор історичних наук, професор*

ОХМАТІВСЬКА БИТВА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Охматівська битва української армії не знайшла належного висвітлення в українській історіографії. І не випадково. Адже вона не ставала предметом спеціального наукового дослідження. Правда, в контексті з'ясування глобальніших проблем політичної історії України середини XV ст. її окремих аспектів торкалися М. Костомаров, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Смолій та В. Степанков. Трохи більше пощастило висвітленню участі у ній польської армії в польській історіографії. Р. Бабка присвятив дослідженню цієї проблеми спеціальну роботу «Кампанія Охматівська 1654-1655», опубліковану у 43-44 томах «Студій і матеріалів до історії військової справи» (2007-2008 рр.). У цьому повідомленні торкнувся найважливіших аспектів перебігу битви та її наслідків для козацької України.

В кінці листопада 45-тисячна польське військо вторгнулося на терени Української держави, знищуючи на своєму шляху найменші осередки спротиву. Першою впала Буша, жителі якої разом із залогою з козаків та опришків показали зразок мужності. Відмовившись скласти зброю, вони всі полягли захищаючи свободу. Також доля спіткала Тимаківку й десятки інших міст і містечок. Після жорстоких боїв міщани Брацлава разом з козацькою залогою 18 грудня, спаливши замок, відступали до Умані.

На якийсь час польське військо зупинилося у Тульчині.

Одержавши відомості про початок боїв з поляками, Б. Хмельницький сповна усвідомлював катастрофічність ситуації, що складалася для козацької України. Тому благав В. Шереметева негайно прийти на допомогу. Однак воєвода, не маючи розпорядження уряду, не поспішав. Мало цього, 25 листопада цар послав йому наказ розпустити по домівках «українців усіх міст, дворян і дітей боярських», щоб готувалися до літньої кампанії в Україні. Щоправда, наступного дня вислав розпорядження на заклик гетьмана вирушити йому на допомогу. 29 листопада В. Шереметев одержав листа від Б. Хмельницького з проханням прибути на допомогу, 5 і 8 грудня — ще два такого ж змісту. 12 грудня відрядив до гетьмана

воєводу Федора Бутурліна з 4 тис. вояків, сам залишився у Білгороді бо, мовляв, Б. Хмельницький незрозуміло написав, чи прибуде в Україну сам Мехмед-Гірей. І тільки 28 грудня, отримавши наказ царя, на чолі 8,5 тис. вояків подався на з'єднання з українцями.

Довідавшись про бої під Брацлавом, гетьман вирішив утримати його у своїх руках, бо його втрата відкривала шлях противникові на Умань і далі на Київ або Чигирин. 16 грудня звернувся з листом до Ф. Бутурліна, прохаючи пришвидшити просування ратних людей. Гадаючи, що той має чимале військо, сподівався перейти в контрнаступ і розбити поляків до приходу татар. Воднораз послав наказ В. Томиленку триматися, «поки ми не надійдемо зі всією силою». Наступного дня вислав йому на допомогу кілька полків, а сам залишився чекати Ф. Бутурліна, якому відправив нового листа, закликаючи «якнайшвидше поспішати». 18 грудня послав чергового листа до В. Шереметева, вмовляючи поквартитися, щоб не допустити спустошення ворогом українських земель.

Цього ж дня до С. Потоцького прибули двоє мурз із 150 вершниками й посол від хана з повідомленням про наближення татарської допомоги. 20 грудня прибув посланець Менглі-Гірея з проханням не починати без нього воєнних дій проти українського війська. Польське командування пішло йому назустріч і вирішило дати відпочинок жовнірам. Гетьмани стали на постій у Тростянці й Олександрівці, а обозний коронний з 2 полками піхоти й гарматами — в Ладижині. С. Потоцький знову звернувся з універсалами до жителів Брацлавщини з вимогами поклонитися королю і своїм панам. Відгукнулися на них тільки городяни Вінниці, Цибулівки, Чечельника й Іллінців. І лише 80 козаків (із Чечельника, Савроні й Рахова) перейшли на бік поляків, решта козаків, городян і селян чинили спротив. Упродовж 4-7 січня 1655 р. бл. 4-5 тис. козаків і городян Демівки відбивали приступи польських полків С. Лянцкоронського. Полягло понад 400 жовнірів. 8 січня польнийгетьман пообіцяв відвести жовнірів, якщо обложені складуть зброю. Проте, коли вони відчинили браму, поляки увірвалися до міста й вирізали всіх, включно з жінками, дітьми і старими. Зарудного, Яковенка та інших старшин посадили на палі. Штурмом було захоплено, вирізано й спалено Холдаківку, Куничі, Зіньківку, Лисянку, Котаржин. Впродовж одного тижня жовніри знищили понад 20 тис. подолян. Городяни й селяни залишали поселення. «Місто й села порожні, — писав у середині січня один зі шляхтичів, — куди військо не з'явиться, людей не застає». Лише до Молдавії втекло 10 тис. осіб.

6 січня на чолі 20 тис. татар прибув Менглі-Гірей, який зупинився в Ободівцях. 11 січня відбулися переговори щодо розроблення плану дій, які виявилися досить складними. Як-мурза попросив коронного гетьмана не винищувати козаків, а намагатися залучити їх до участі в поході проти Московії. Домовилися, що польське військо виступить до Умані 14 січня, а

татари вирушать трохи пізніше. 14 січня підрозділи коронного обозного розпочали похід. В Умані закрилися уманський, кальницький і брацлавський козацькі полки й полк піхотинців Ференца Сербина. Очолив залогу І. Богун, який зміцнив фортифікації міста (замкові вали заввишки до 30 м було облите водою, яка замерзла й перетворилася на лід) і зосередив основні сили у «верхньому місті» та замку, спаливши два «нижніх міста» й хутори. 24 січня до І. Богуна і старшин звернувся С. Чарнецький з пропозицією здатися й перейти на бік короля, яку ті відхилили. Наступного дня підійшли основні сили польсько-кримського війська. Коронний гетьман почав підготовку до генерального штурму обложених.

Тим часом Б. Хмельницький, не дочекавшись росіян, залишає Корсунь і прибуває до Білої Церкви. 16 січня він прийняв царських послів Артамона Матвеевата Федора Порошина, які повинні були з'ясувати план весняної кампанії 1655 р. Гетьман відхилив натяк російського уряду відмовитися від безпосереднього керівництва в ній українсько-російськими військами й піддав гострій критиці суперечливі розпорядження російського командування щодо координації дій російських і українських військ улітку й восени 1654 р., неприбуття О. Трубецького в Україну, затримку підходу В. Шереметева. Він не прийняв пропозицій Олексія Михайловича щодо створення в Україні 10 солдатських полків (10 тис. вояків), надіслання до міст воєвод і відправлення на допомогу молдавському і валаському воєводам для їхньої боротьби з турками 8-9 тис. вояків. Нарешті 23 січня прибуло військо В. Шереметева, й наступного дня гетьман виступив до Умані (об'єднані війська становили бл. 30 тис. українців і 12 тис. росіян). Цілком безпідставним є твердження С. Горошка, ніби Б. Хмельницький і російський воєвода, недооцінюючи противника, взяли із собою тільки 25 тис. вояків, «залишивши решту (близько 60 тис.) ратних людей під Білою Церквою».

26 січня польське військо провело потужний штурм Умані, який українці відбили з великими втратами для нього. С. Потоцький вирішив повторити його наступного дня. Однак повернувся роз'їзд, який повідомив про наближення Б. Хмельницького. За даними В. Я. Рудавського, від цієї звістки «страх пройняв Потоцького й татар», бо виникла загроза попереду і позаду. Військова рада ухвалила зняти облогу Умані й вирушити назустріч противникові. Уранці 27 січня польсько-татарські війська зняли з позицій і попрямували до Соколівки, де переночували. Вранці 29 січня вирушили до Бузівки. Надійшла відомість від роз'їду, що 2 тис. козаків зачинилися в Охматівському замку. Туди негайно кинулися корогви С. Лянцкоронського та С. Чарнецького, а вслід вирушили основні сили з табором у 15 рядів возів. З його прибуттям до Охматова через 6 год.

польські гармати повели вогонь по замку, а піхота розпочала підготовку до штурму. У цей час польський і кримський роз'їзди повідомили С. Потоцькому про наближення до Охматова Б. Хмельницького. Коронний гетьман вирішив атакувати противника на марші. Залишивши для облоги замку полк ЯцекаШемберка та корогви ловчого подільського Кароля Потоцького, разом з татарами вирушив назустріч українсько-російським військам.

Слід погодитися з думкою С.Чарнецького, що на той час «наші гетьмани мали кращі відомості про нього (Б. Хмельницького. – Авт.), ніж він про наше військо». Роз'їзди українців прогледіли перехід польського війська від Бузівки до Охматова, внаслідок чого Б. Хмельницький, вирушивши зі Ставища, аж ніяк не сподівався зустрітися з ним у 2-3 км північніше Охматова в урочищі Багва-Мглин (сучасна назва). Через непередбачений поворот справи гетьман у сутінках не спромігся належним чином підготуватися до відбиття атаки німецької піхоти, підтриманої кіннотою. Незважаючи на вогонь із 40 гармат, вони прорвалися у середину табору, захопили 16 гармат і змусили до відступу частину росіян, які почали кидати зброю, знамена й навіть «гасити лонти». Гетьман перекинув у місце прориву козацькі полки, і битва спалахнула з новою силою. Як засвідчував її учасник чернігівський каштелян Ян Замоїський, «наші полки перемішалися з ними в тилу так, що не можна було розгледіти кого рубати: хто наш, а хто ворог». Окремі козаки билися голоблями. «Так стрільбою, як оглоблями з саней, — читаємо у Самовидця, — били й многих побили, з котрих мало хто увойшов». Нічна битва тривала бл. 5 годин. За визнанням С. Чарнецького, «у битві в таборі козаки виявилися вмілішими», і жовніри змушені були відступити. Татари тим часом стояли в тилу українсько-російського табору, очікуючи на їхню втечу, щоб взяти вояків у полон.

Б. Хмельницький наказав зводити з возів і саней укріплення, використовуючи трупи коней і людей. На ранок 30 січня робота завершилася. Оглянувши їх, польські воєначальники відмовилися від проведення штурму, сподіваючись, що оточені в лютий мороз у полі без палива й води українці та росіяни складуть зброю. Проте гетьман не втрачав надії вирватися із пастки, набагато небезпечнішої, ніж під Берестечком. З одного боку, він готував армію до прориву під захистом табору, з іншого — вступив у переговори з мурзами, зокрема Каммамбет-мурзою та Карач-беєм. Тим часом точилася гарматна перестрілка, українська піхота вела сильний і влучний вогонь по жовнірах, завдаючи їм великих втрат. Як засвідчував анонімний автор, «наша піхота» була «слабкою тінню козацької піхоти і тільки наша з'являлася, її відразу ж відстрілювали, бо наші голі й босі. Одні під вози, другі з криком втікали від козацького вогню до лісу».

Внаслідок чого впродовж 30 і 31 січня поляки втратили вбитими кілька тисяч вояків, переважно піхотинців.

Переговори Б. Хмельницького з татарами, не без допомоги золота, увінчалися успіхом. Домовилися, що вони не братимуть участі у переслідуванні українсько-російського табору. Вранці 1 лютого він, вишикуваний у квадрат у чотири ряди возів, прикутих один до одного ланцюгами й густо обсаджений зсередини піхотою, з гарматами, розташованими на всіх чотирьох сторонах, знявся з місця й подався назустріч полякам, прямуючи до Охматова. Спроби польської кінноти прорвати його, зазнавали невдач внаслідок сильного вогню піхотинців. В Охматові польське військо всіма силами атакувало табір. Спалахнула, за даними коронного обозного, «велика битва». Українці й росіяни билися з небаченою мужністю, завдаючи атакуючим величезних втрат. С. Чарнецький у листі від 7 лютого стверджував, що тільки в його полку полягло понад 100 шляхтичів і «драгун моїх дуже багато, бо мали (українці й росіяни. — Авт.) табір такий сильний і вогнистий начебто який Мальборк».

Поляки були змушені відступити. Втративши майже всю піхоту й драгунів, С. Потоцький зрозумів, що противника не перемогти. Тому дав наказ не лише припинити атаку, а й залишити поле бою, прихопивши з собою підрозділи Я. Шемберка та К. Потоцького. М. Грушевський першим спостеріг цю зміну в перебігу битви в Охматові, зазначивши, що в ній «козаки перейшли у наступ». Так докорінним чином змінилася ситуація. Тепер уже польське військо почало відступати, а українсько-російське — його переслідувати. Коронний обозний мусив визнати, що ворог «підніс голову, йшов за нами два дні табором, бо йому знову значна прибула допомога». Під допомогою, вочевидь, слід розуміти полки, очолювані І. Богуном, які прибули до гетьмана з Умані.

Б. Хмельницький переслідував противника до П'ятигорців (сучасні П'ятигори). Звідси польське військо вирушило в напрямі Тетієва, прямуючи до Животова, а гетьман, враховуючи важке становище війська, рушив до Лобачова, а потім до Торчиці, плануючи в разі необхідності відійти до міцно укріпленої Білої Церкви. Проте знекровлена польська армія також була неспроможною проводити наступальні операції. Шлях її відходу до Животова був устелений трупами жовнірів й обозних слуг, які вмирили від одержаних у боях ран і лютих морозів. За свідченням учасника цього відступу В. Коховського, «від Охматова до Животова... по дорозі піші жовніри і челядь люжна, як сніпки, померлі лежали з жалем людей, які проїжджали далі; більше від морозу, ніж від ворога загинуло людей». Прибувши до Животова, коронний гетьман відмовився від проведення наступальних дій проти Б. Хмельницького, відправив залишки піхоти (бл. 1,2 тис. осіб) й артилерію до Шаргорода, а сам, пославшись на

погіршення здоров'я, виїхав до Підгаєць. Командувати армією доручив С. Лянцкоронському. Було вирішено діждатися підходу орди калги-султана Кази-Гірея, щоб спільними силами «плюндрувати Україну». З Животова армія подалася до Цибулева.

Охматівська кампанія не виявила переможця. Зазнавши великих втрат, обидві сторони були неспроможними завдати одна одній поразки й домогтися поставленої мети. Потрапивши у катастрофічну ситуацію, Б. Хмельницький виявив видатні здібності полководця, врятувавши армію від розгрому й примусивши противника відступити. Не витримує жодної наукової критики зображення С. Горошком цієї битви як поразки гетьмана, який, мовляв, з-під Берестечка втік, «позбувшись обозів і клейнодів, а з-під Охматова — гармат і стягів» (з невідомої нам причини шановний дослідник чомусь взяв на себе місію «розвінчувача» видатної ролі Богдана у визвольних змаганнях українців середини XVII ст., заповзято шукаючи в його діяльності лише існуючі й неіснуючі прорахунки й помилки, створюючи таким чином негативний образ гетьмана). Сучасник подій, анонімний автор «Епітафійної пам'ятки Богданові Хмельницькому» одним із перших наголосив його винятково важливу роль у боях під Охматовим: «... за короткий час спромігся на героїчне врятування війська. Зібравши його рештки, які були позбавлені і надії, і сил, не лише хоробро прорвав, але й щасливо розірвав тих, хто протистояв, і дивовижною майстерністю став ковалем своєї виправленої й розправленої долі. І не подібний до відступаючого, а до наступаючого, з переможеного — переможець, став тим, хто облягає з обложеного, щоб переможений відзначив себе як непереможного, демонструючи князям найкращий приклад, що доблесть доброго володаря не повинна залежати від забаганок наймінливішого божества, але своїм міцним і владним духом та силою вищої мужності слід приборкувати і прихилити вперту долю так, ніби вездечкою стійкої розважливості й розважливої стійкості— впертого коня».

Підозрюючи, що польське військо відійшло з метою перегрупування сил, щоб завдати удару в іншому напрямі, Богдан розташував частину полків у Ставищах і Білій Церкві, а сам зупинився в Богуславі. У цей час С. Лянцкоронський, можливо, за порадою С. Чарнецького, враховуючи, що татари наполягали повернутися до Побужжя назустріч калзі-султану, ухвалив план перетворити відхід на масове розорення й спустошення теренів козацької України. Його ідею сформулював ще на початку лютого обозний коронний: «принаймні того докажемо, що міста наповнені бунтом, вогнем і шаблею знесемо, бо інакше їх спротив зламати буде неможливо». Внаслідок цього військова кампанія, як справедливо зазначив А. Керстен, стала каральною акцією. Передбачалося, що татари братимуть ясир у рахунок платні за надану ними допомогу.

Вирушивши з Цибулева, поляки й татари захопили Кишинці, Маньківку, Ліщинів, Кам'яницю, Янів, Усть-Бершадь та інші міста й містечка. Усіх їхніх мешканців віддали в ясир татарам. Було розгромлено табори козаків, городян і селян під Талалаївкою, Шельпеховим, Шарівкою, Кочубіївкою та Сухою Дібровою. Полонених знову віддали татарам, велика частина яких з ясиром подалася додому. У другій половині лютого прибув з 25-тисячним військом калга-султан Казі-Гірей, який після невдалих спроб оволодіти Торговицею й Уманню подався на Побужжя, щоб з'єднатися з польськими підрозділами. На військовій раді польські воєначальники й татарські мурзи дійшли згоди, що татари почекають 10 тижнів до початку «військової пори» (нового наступу проти козацької України), а на цей час їм буде виділено для постою 30 міст на Брацлавщині. На початку березня С. Лянцкоронський, пославшись на погіршення здоров'я, здав командування армією чернігівському воєводі Криштофу Тишкевичу, а сам виїхав до Львова.

З дозволу польського командування татари (за допомоги жовнірів) у рахунок винагороди почали жахливе спустошення краю, масово забираючи його населення в ясир. Ці безчинства союзників офіцери, шляхта й жовніри розглядали як благо для Польщі. На думку анонімого автора, нехай краще Україна «перетвориться у прах, аніж щоб мала Вітчизна постійно перебувати у страхі від цих бунтівників». За визнанням М. Ємьоловського, татари населення «доценту в неволю забирали, або також поганим прикладом у хтивого товариства на луки, коні, стріли, а інколи й за шмат сала, людей обої плоті і маленьких дітей вимінювати під виглядом братерства приятельського, примовляючи, що цей брат давній сирота». За свідченням К. Тишкевича, тільки між Південним Бугом і Дністром перетворилися на попіл 270 поселень, татари захопили в ясир понад 200 тис. осіб, вирізали 10 тис. немовлят, зруйнували 1 тис. церков. У листі від 19 березня до Я. Радзивила він цинічно похвалявся: «Ту маємо найбільшу користь, що з таких великих волостей вчинили пустелю, спалили 60 міст і замки, людей християнських (татари) набрали в неволю, можу сказати з триста тисяч». Також зловтішно повідомляв Б. Хмельницькому: «Прошу подивитися на Подністровські краї між Богом (Південним Бугом. — Авт.) і Дністром, куди люди християнські поділилися, яких тьмами тисяч потрібно було лічити. Нині й міста наші всі спалені, фортеці догори ногами перевернуті, спалені й розорені, соте місто навряд чи цілим залишилося, а людей і не запитуй — пішли у неволю і йдуть без ліку». Наприкінці березня татари несподівано для поляків з величезним ясирем подалися до своїх улусів. Брацлавщина перетворилася на суцільну знелюднену руїну!

Б. Хмельницький надзвичайно важко переживав трагедію краю, якій не міг зарадити через слабкість власних сил. Тому на початку березня

звернувся до царя з проханням негайно надіслати на допомогу велику армію. Порушував цю проблему і в листі від 8 березня до патріарха Никона та в новому листі (не пізніше 21 березня) до Олексія Михайловича. Дізнавшись про відхід татар з Брацлавщини, гетьман негайно послав туди полки І. Богуна й М. Зеленського з наказом звільнити її від польських підрозділів, чисельність яких сягала найбільше 7-8 тис. деморалізованих жовнірів. У третій декаді квітня на території краю поновлюється функціонування українських органів влади, до згарищ почали повертатися городяни й селяни, які залишилися в живих у яругах, лісах та інших схованках. Прибувши в останній третині березня до Чигирин, Б. Хмельницький вжив рішучих заходів (не зупиняючись перед смертною карою) проти масового виходу козаків на Запорожжя й Дон, побоюючись, вочевидь, перетворення Запорожжя на опозиційний центр козацтва, невдоволеного наслідками зимової воєнної кампанії.

Гетьман почав активну підготовку до походу в Західний регіон з метою його включення до складу держави. Міжнародна ситуація для проведення наступу складалася сприятливішою порівняно з попереднім роком. По-перше, шведський король у березні ухвалив розпочати війну проти Речі Посполитої, вважаючи козацьку Україну своїм союзником. По-друге, десь із середини січня Порта почала схилитися до ідей поновлення українсько-кримського союзу й встановлення протекції над козацькою Україною. Тому сілістрійському паші Сіяушу було доручено вступити в переговори з Б. Хмельницьким, який відправив до Чигирин посольство Шагін-аги, а ханові послано наказ не втручатися у війну України з Річчю Посполитою. Вважаємо, що М. Грушевський мав рацію, припускаючи, що татари залишили наприкінці березня Брацлавщини не без впливу згаданих кроків Стамбула. По-третє, володарі Молдавії, Валахії й Трансільванії, кожен зі своїх причин, але й з урахуванням позиції Стамбула, почали шукати порозуміння з гетьманом, що створювало загрозу збереженню антиукраїнської коаліції.

*Володимир Газін,
кандидат історичних наук, доцент*

БИТВА ПІД ГОРОДКОМ 1655 Р.

Битва під Городком, що на Львівщині, яка відбулася 29 – 30 вересня 1655 р., залишається дещо в тіні інших звитяжних битв, проведених військами гетьмана Богдана Хмельницького. Доволі стисло згадується про означені події в сучасних дослідженнях з історії Української національної революції XVII ст. Зокрема, акцентується лише на тому, що саме під Городком у ході кількогодінного бою військами миргородського

полковника Григорія було розгромлено польське військо, очолюване самим коронним гетьманом Станіславом Потоцьким, що дало змогу військам Хмельницького розпочати облогу Львова.

На нашу думку, битва під Городком заслуговує значно більшої уваги. Вона стала яскравим виявом високого військового мистецтва українського козацтва, продемонструвала тактичні тенденції, характерні для українського війська часів гетьмана Богдана Хмельницького.

Самі ж події, зокрема пов'язані й з битвою під Городком, а власне спільний похід української та московської армій з метою визволення від польського панування західноукраїнського регіону, значною мірою окреслили тогочасні зовнішньополітичні проблеми Війська Запорозького. Насамперед, це стосується українсько-московських відносин, розуміння сторонами змісту й перспектив договору 1654 р.

Отже, уклавши в березні 1654 р. угоду з Москвою, гетьман Богдан Хмельницький розраховував, що завдяки цьому союзу зможе визволити з-під польського панування західноукраїнський регіон та включити всі етнічні українські землі до складу Війська Запорозького. Однак, цілком інше бачення перспектив союзу виявилось у московського керівництва. Довгий час зволікаючи з наданням допомоги Хмельницькому для походу в Галичину, Москва, зі свого боку, вимагала від Чигириня присилки допоміжних військ для ведення військових дій у Білорусії та Литві. Російське керівництво чітко окреслило, що пріоритетним напрямком його військових зусиль є Балтика, що передбачало здійснення головних військових операцій на території Литви. В таких умовах Україна опинялася наодинці проти об'єднаних сил Польщі та Криму. Фактично, ведучи боротьбу проти основних польських сил, сковуючи їх саме на українському фронті, вона забезпечувала умови для успішного здійснення наступу росіян в Прибалтиці.

Відзначимо, що, користуюсь складним становищем козацької України, московське керівництво в цей самий час намагається здійснити ревізію переяславсько-московських домовленостей 1654 р. Москва здійснює спроби втручання у внутрішні справи України (введення воєвод в українські міста, запровадження солдатських полків під керівництвом московських воєначальників, створення в Києві царської резиденції (для молитви)).

Звичайно, така позиція царського уряду не могла не викликати занепокоєння з боку Хмельницького, що надалі позначилося на діях гетьмана в Галичині.

Лише влітку 1655 р. Хмельницький добився рішення про спільний похід українських і московських військ. 11 липня українське військо виступило в напрямку Кам'янця-Подільського. Разом з ними просувалися і частини московського війська під проводом боярина Бутурліна, які не

стільки допомагали, як створювали гетьману політичні незручності. На думку М.Грушевського, московське військо «... дуже зв'язало Хмельницького: він не міг свобідно своїм військом розпоряджатися. Погромивши Потоцького під Городком, мав цілу Галичину в руках, але не хотів здобувати міст, щоб Москва не захотіла проставити там свого війська».

Дійсно, спроби московських воєвод змусити населення краю до присяги на користь царя аж ніяк не відповідали планам Хмельницького підпорядкувати регіон в першу чергу Війську Запорозькому.

Отже, саме за таких умов і відбулася військова кампанія, одним з моментів якої й була битва під Городком.

Зважаючи на наступ українсько-московських сил, польське військо під командуванням коронного гетьмана Станіслава Потоцького відступило аж під Львів. Львів'яни не впустили його в місто, вирішивши оборонятися власними силами. Відтак, Потоцький відступив під Городок і 22 вересня розташував свій табір на шляху з Городка, до села Кам'янобрда.

26 вересня основні сили Б.Хмельницького підійшли під Львів і розпочали облогу міста. Дізнавшись від розвідки про розташування польського війська, 28 вересня гетьман відправив до Городка частину військ під командуванням миргородського полковника Григорія Лісницького і невеликий корпус московських сил – рейтарські (кінні) ескадрони Григорія Ромодановського. Загальна чисельність цього контингенту складала 40 тисяч осіб. Гетьманом було поставлене чітке завдання – не допустити об'єднання польського війська з загонами посполитого рушення.

У Потоцького також було близько 40 тисяч війська. Причому в основному вершники. Коронний гетьман побудував свій табір у формі квадрата і розташував між болотами. Підступити до нього можна було лише двома шляхами: або з півночі від ставу через броди під самим Кам'янобродом, або з півдня через місто Городок. Враховуючи це, Потоцький підсилив міський гарнізон своїми жовнірами.

Відтак, для того, щоб дістатися до польського табору потрібно було б здобути місто, пробитися через дамбу, висипану між ставом і багnistим яром, через який тече ріка Верещиця – єдиний перехід з міста до дроздовицьких полів, де розташовувався польський обоз.

Козацький табір розмістився зі східної сторони ставу коло Підгаю.

Одразу ж першої ясної місячної ночі загін козаків добровольців, скориставшись рибальськими човнами, доплив до міста з того боку, який прилягав до ставу й менше охоронявся. Їм вдалось вийти непоміченими на берег, де вони підпалили кілька хат. Полум'я, згідно плану, було сигналом до швидкого штурму оборонних валів та Львівської брами. Мешканці міста разом з польськими жовнірами, не підозрюючи про план козаків,

взялися гасити пожежу. Їм на допомогу прийшла навіть варта Львівської брами, залишивши її з ослабленою охороною. Власне на це й розраховували козаки. Вони невеликими маневровими силами здійснили раптовий штурм оборонних валів міста, без особливих труднощів заволоділи ними і брамою та відчинили її. До міста ринули основні козацькі сили, які вдарили по розгубленій польській залозі. Уцілілі жовніри відступили по греблі до польського табору.

Козаки, скориставшись панікою серед поляків, намагалися оволодіти греблею, яка була єдиним шляхом з міста до польського табору. Але свіжі сили поляків затримали наступ і цілу ніч відбивали козацькі атаки на греблі. Окрім цього поляки зруйнували міст із шлюзом, який був у греблі, і вода висотою в 2 метри ринула з Городоцького ставу, який в той час був з'єднаний з Дроздовицьким. Це створило великі труднощі для переправи козаків на другий бік греблі. А там поляки вже встигли достатньо приготуватись, поббудувавши лінію оборони й встановивши легкі гармати, привезені з польського табору.

Наступного дня Григорій Лісницький, побачивши що не має можливості здолати польську оборону на греблі, вирішив шукати шлях наступу в іншому місці. Мешканці Городка, Підгаю, інших сіл всіляко допомагали козакам. Зокрема, показали інший можливий шлях до польського табору – через болота між Дроздовицьким ставом та Кам'янобродом. Спочатку козаки хотіли пройти кам'яним бродом (звідси село і отримало свою назву) через р. Верещицю. Але дізналися що поляки на високому західному березі добре укріпились, встановивши там гармати. Тому було вирішено пробиратися трясовиною, порослою високою тростиною, що прикривала військо від ворога. Щоб дістатися іншого боку болота козаки розібрали кілька найближчих дерев'яних хат. Деревом вистелили кладку через болото. Полегшило переправу й те, що поляки, розібравши шлюз, тим самим знизили рівень води у Дроздовицькому ставі та навколишніх болотах. Потоцький у той час вивів своє військо з табору, вишикував його в бойовому порядку, виставивши посередині кавалерію, і вирішив дати генеральний бій.

До полудня поміст був готовий і по ньому переправились спочатку московські рейтарі, а за ними перейшла козацька піхота. Недоліком помосту було те, що по ньому не могла швидко проїхати кіннота і довелось спішитися. Але в цьому була й перевага – таким чином козацька кіннота перейшла через трясовину непоміченою. Поява козацько-московського війська в тилу поляків стало несподіванкою для польського командування.

30 вересня 1655 р. розпочався бій. Вишикувавшись у бойовий порядок, українсько-російське військо вдарило в центр польських сил, де були найсильніші польські підрозділи. Польській кавалерії вдалось

стримати наступ московських рейтар і перейшовши в контратаку змусити їх до відступу. Коли польське військо почало їх переслідувати, козацька піхота керована полковником Г.Лісницьким вдарила з флангів. Навальною атакою, разом із свіжими козацькими силами, що постійно переправлялись через болото, вони розгромили обидва крила армії Потоцького. А надвечір був розбитий і польський центр. Польський мемуарист Миколай Єміоловський писав стосовно даних подій, що розбиту армію козаки з москалями гнали аж до містечка Брухналь (тепер с. Тернавиця, Яворівського р-ну). Коронний гетьман С.Потоцький пробував оборонятися, але в брамі Брухнальського замку мало не загинув і змушений був далі втікати з рештками війська через Яворів аж під Ярослав, де розбите військо нарешті змогло зупинитися.

У битві під Городком було знищено значну частину армії Речі Посполитої, багато взяли в полон. Зокрема, виноградського старосту Гуревича, трьох ротмістрів, брацлавського воєводу Яна Потоцького, воєводу Серадського Биховського, знатних шляхтичів Балабана, Маковського. Від повного розгрому поляків врятувала ніч.

*Ольга Комарова,
студентка VI курсу*

КОНОТОПСЬКА БИТВА ТА ЇЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

В історії кожного народу є події, які постійно оточені атмосферою вдячної пам'яті нащадків. Поляки бережливо ставляться до перемоги під Грюнвальдом, росіяни – на Куликовому полі, німці – під Ватерлоо... Ці переможні битви у ході справедливих війн були спрямовані на визволення свого народу від іноземного панування, на оборону своєї незалежної держави. У Конотопській битві 9-10 липня (29-30 червня) 1659 року блискучу перемогу на московським військом здобув український гетьман Іван Виговський. Але саме ця подія стала класичним прикладом того, як досить довгий час загарбники прагнуть стерти славні події з пам'яті поневоленого народу. На жаль, лише у 2009 році відбулося її перше офіційне святкування в Україні¹.

Упродовж останніх трьох століть українсько-російські відносини відігравали в історії України одну з ключових ролей. Усі процеси, які відбувались у цих рамках, мали і мають безпосередній вплив на долю нашої держави. Певні застарілі стереотипи у двосторонніх відносинах і на сучасному етапі створюють труднощі для рівноправного співробітництва та партнерства. Вони навряд чи можуть бути осягнуті й подолані без детального вивчення та аналізу аналогічних проблем у минулому.

Проблема війни між Україною і Росією у 1658-1659 рр., а отже і Конотопська битва в цьому контексті, у радянській історіографії фактично була забороненою, а тому і маловивченою темою². Через несамотійне становище України в історичній науці насаджувалися ті концепції, ті погляди на історичне минуле, які відповідали інтересам іншої держави: правда про події під Конотопом розвінчувала багато великодержавних міфів, особливо про споконвічне прагнення українців до союзу з Росією. Більш того Конотопська битва нагадувала російським великодержавцям-шовіністам про найбільшу в Європі військову поразку, і поразку саме від українців. Історик Юрій Мицик бачить у цьому дуже просте пояснення: «Справа в тому, що існує міф, який Росія і сьогодні пробує нав'язати, про віковічну дружбу, власне, що нема двох народів, а є один народ. Думка про те, що московське військо розбили не японці, не німці, не турки, а українці, була особливо болісною для російської імперської ментальності, тому що вони вважають, що не може такого бути, щоб братні народи, як вони пропагують весь час, або те саме, що російський народ розбив московські війська. Тому воно замовчувалося або перекручувалося... а всі битви, де ми вигравали, як правило замовчувалися»³. Так, наприклад, 10 червня 2008 р. Міністерство закордонних справ Росії оприлюднило спеціальний коментар у зв'язку з підготовкою до відзначення в Україні 350-ї річниці перемоги у Конотопській битві. На жаль, він спрямований на те, щоб приховати від громадськості суть подій та нав'язати фальсифіковану їх інтерпретацію: «Речь идет об одном из эпизодов бурного события периода середины XVII века – о битве у Сосновской переправы под Конотопом между войском, состоящим из крымских татар, казаков и поляков, и русским отрядом под предводительством князя Алексея Трубецкого, который вынужден был, понеся чувствительные потери, но отнюдь не будучи разгромленный, отойти к Путивлю. Сам же поход отряда А. Трубецкого был вызван необходимостью противодействия планам гетмана И. Выговского, нарушившего собственную клятву в верности Москве, включить часть украинских земель под названием Великое княжество Русское в состав Речи Посполитой»⁴. Втім, така позиція неправильна, адже святкування історичних дат є виключно внутрішньою справою і правом українців на збереження їхньої історичної пам'яті і воно аж ніяк не було спрямоване проти інших держав.

Роки незалежності України позначилися появою робіт з історії українсько-російських відносин після 1654 р. Події українсько-російської війни 1658-1659 рр. частково зайняли належне їм місце у загальних курсах історії.

Насамперед хотілося б зробити основний акцент на основні проблемні питання, що стосуються цієї історичної події. По-перше, слід

з'ясувати з чого власне розпочалось протистояння між Військом Запорозьким і Московським Царством, яке згодом вилилось в українсько-російську війну 1658-1659 рр. У розпал національної революції українського народу проти гніту Речі Посполитої гетьманові Хмельницькому довелося укласти військово-політичний союз з Московською державою у 1654 р. На думку Ю. Мицика, при всіх недоліках незавершеності, неповності цього договору, він все ж був рівноправним, а значить взаємовигідним, відкриваючи дійсно широкі перспективи для нормального співіснування двох сусідніх народів. При збереженні цього договору без змін Україна отримувала разом з Білоруссю можливість остаточно зламати опір Речі Посполитої і визволити свої етнічні землі. Росія здобувала вихід до Балтики, Азовського та Чорного морів. Обидва учасники домовленості таким чином посилювали свої зовнішньополітичні позиції у Європі. Але Московський уряд трактував для себе цей договір по-своєму, тобто тимчасовим і таким, що легко можна скорегувати на власну користь, щоби врешті-решт перетворити Україну на свою колонію.⁵

А. Бульвінський вважає, що це протистояння розпочалось зі зміни влітку 1657 р. політичного курсу Московської держави щодо України. В основі зміни було глибоке невдоволення московського уряду тим, що до цього часу не встановлено реального контролю над територією Війська Запорозького, а українське керівництво в особі Б. Хмельницького, послідовно ухилялося від виконання положень договору 1654 р. про обмеження міжнародних відносин гетьманського уряду та збирання податків у царську скарбницю. Суть нової політичної лінії царського уряду стосовно України полягала в недопущенні її стабілізації державно-політичної системи та укорінення незалежницьких традицій управління країною. Основним протиріччям, яке призвело до українсько-московської війни в цілому та Конотопської битви зокрема, на думку дослідника, було протиріччя між прагненням української правлячої еліти розбудувати національну державу та бажанням царського престолу бачити українські землі виключно невід'ємною складовою частиною Московської держави. Він вважає, що у 1657 р. російська правляча еліта поставила перед собою такі завдання:

– реалізувати своє бачення угоди 1654 р., приєднавши Україну не лише формально (статус номінального васалітету), але й фактично, встановивши військово-політичний контроль над її територією шляхом введення російських гарнізонів в українські міста та отримання можливості безпосередньо впливати на кадрову політику на козацькому владному Олімпі;

– покласти край існуванню самостійної, відмінної від московської, політики українського уряду;

– звузити владні повноваження гетьманського уряду щодо внутрішнього життя країни через їх перерозподіл на користь царських воєвод і міщанства та забезпечити собі прямий доступ до українських матеріальних, фінансових та людських ресурсів;

– витіснити козаків з південних районів Білорусії, де вони почали укріплюватись, складаючи конкуренцію росіянам⁶.

Таким чином, інформацію про смерть гетьмана Б. Хмельницького 27 липня 1657 р. у Москві сприйняли як сигнал до початку рішучих дій, спрямованих на закріплення своїх позицій на українських землях. Для їх реалізації царський уряд 11 серпня 1657 р. відправляє в Україну свого посла стольника В. Кікіна, який оголосив козакам, що по приїзду в Україну ближнього царського боярина князя О. Трубецького слід скликати у Києві раду для виборів гетьмана. Крім цього, Трубецькой мав наказ зібрати інформацію про податкові можливості Війська Запорозького, оголосити козакам, що царські воєводи візьмуть на себе оборонні та «розправні» (адміністративні, арбітражні та судові) функції і розпочати підготовчу роботу щодо уведення московського врядування в Україні. У розвиток цього курсу київський воєвода окольничий А. Бутурлін розсилає листи-запрошення на раду в Київ до Ю. Хмельницького, І. Виговського, полковників, осавулів, сотників, простих козаків, духовенства, міщан і черні. 25 серпня він вже відправив у Москву відписку про виконання цього завдання⁷. В свою чергу, ці дії суперечать умовам договору 1654 р. та царській жалуваній грамоті від 27 березня 1654 р. про збереження прав та вольностей козацтва⁸.

Після смерті Хмельницького царський уряд в особі київського воєводи А. Бутурліна вже на початку серпня розпочинає відкрито проводити серед українського духовенства агітацію за підпорядкування київської митрополії владі московського патріарха та домагається недопущення виборів нового київського митрополита без участі представників Москви⁹. Подібних прав договір 1654 р. Москві не давав. Отже, порушуючи його пункти московський уряд розпочав активно втручатися у вибори гетьмана та митрополита й нав'язувати старшині свою волю в цьому питанні¹⁰.

Водночас у самому ж козацькому війську панувала атмосфера дестабілізації, посилення боротьби різних політичних угруповань, чим не без успіху прагнули скориситатися сусідні держави. Гостро постала проблема передачі гетьманської булави. Ще за життя Богдан Хмельницький прагнув зробити свою владу спадковою. Після загибелі сина Тимоша, залишився молодший 16-річний Юрій, малодосвідчений і слабовольний. Гетьман вбачав у І. Виговському регента при малолітньому синові.

Після його смерті Б. Хмельницького державницьки налаштована частина старшини чудово розуміла, що затягування періоду міжгетьманства сприяє посиленню позицій Московської держави в Україні. Тому вона

провела вибори гетьмана на старшинській, а не на загальній раді, оскільки старшинська рада краще відповідала розв'язанню головного на той час політичного завдання – обрати гетьмана на власній, а не організованій російським урядом, раді і без участі в ній спеціального царського посланця князя О. Трубецького. 26 серпня гетьманом Війська Запорозького був обраний І. Виговський¹¹.

Для досягнення своїх цілей царський престол вирішує здійснити дипломатичний тиск на гетьманський уряд. Він ігнорує обрання І. Виговського гетьманом, паралельно, через свого посланця А. Матвєєва, пропонує Чигирину «статті» («пункти») з викладом основних положень нового бачення російським престолом українсько-російських відносин. Коротко їх суть зводиться до наступного: 1) у найбільших українських містах мають стояти царські воєводи з військом, утримуватись вони повинні за рахунок місцевого населення; 2) податки з оренди, доходів і млинів мають надходити до царської скарбниці; 3) кількість реєстрових козаків має бути скорочена; 4) надалі кандидатуру гетьмана узгоджувати з царем; 5) обраного Київського митрополита обов'язково посилати на посвячення до Московського патріарха тощо¹². Козацька старшина була цілком свідомою щодо того як Москва прагне нав'язати Війську Запорозькому нові обмежуючі статті.

Окрім дипломатичного тиску, Москва оперативно почала забезпечувати й силову підтримку своїм претензіям. У цьому контексті А. Матвєєв царським іменем наказує Виговському та старшині приготувати для ратних людей хлібні припаси та живність, а також для військ князя Г. Ромодановського, якого Москва спішно й всупереч волі Чигирини направляла в Україну¹³. Зрозуміло, що подібних прав договір 1654 р. Москві також не давав. Вже 5 вересня князь Г. Ромодановський з військом чисельністю до 30 тисяч осіб¹⁴ прибув до Лохвиці, а 12 вересня – до Переяслава¹⁵, після чого розмістив своїх ратних людей у навколишніх містечках і селах Переяславського та Кропивнянського полків¹⁶.

Слід підкреслити, що усі претензії царського уряду на перегляд відносин були відкинуті на загальновійськовій раді в Корсуні у перших числах жовтня. У відповідь на заяву І. Виговського, «що... пункти від... великого государя, прислані до них, і в тих де пунктах написано, що давнішні їхні вольності відняти; і він де гетьманом в неволі бути не хоче», старшина запевняє гетьмана, що «як у них перед цим було вільно, так б і зараз, і за те почнуть стояти всі разом одностайно, щоб нічого у них не відібрати»¹⁷. Констатувавши, що «проти попереднього договору царська величність до нас не встояв», на раді було принципово вирішено: «...царській величності воль своїх не уступимо й воєвод його царської величності не хочемо»¹⁸, і «за гетьмана й за попередні свої вольності стояти разом»¹⁹.

21 листопада 1657 р. до Москви прибуває запорозьке посольство на чолі з М. Стринжою (Івановим), яке репрезентувало незадоволене втратою власної політичної ваги у загальноукраїнських питаннях Запоріжжя. На думку А. Бульвінського задекларовану запорозькими послами у Москві позицію інакше як деструктивною й антидержавницькою назвати тяжко²⁰. Адже посланці погоджувалися на те, щоб «без волі великого государя... самим нам гетьманів не перемінювати», щоб в українських містах були поставлені царські гарнізони, які повинні утримуватися за рахунок стації з тих же міст, щоб воєводи «міськими всякими справами відали», і щоб Москва отримала можливість безпосередньо контролювати збір усіх поборів і податків у Війську й одноосібне право платити з них жалування козакам²¹. Своїми діями Січ у той час об'єктивно стала на перешкоді подальшого формування й усталення владних структур Української держави.

Упустити таку нагоду і не використати соціальні та політичні суперечності в Україні для зміцнення своїх позицій царський уряд не міг. Тому, з небаченою для московської бюрократії швидкістю, у той же день, ухвалюється рішення – підтримати політичні претензії Січі, фактично визнавши Запорожжя самостійним суб'єктом українсько-російських відносин. Для реалізації цього завдання було вирішено відправити у Військо Запорозьке царського арбітра – окольничого Б. Хитрово. Офіційний наказ про це було видано вже 29 листопада²².

Водночас російські прикордонні воєводи, зокрема колонтаївський, охтирський, белгородський та вольнський, таємно «намовляли» полтавського полковника М. Пушкаря до виступу проти гетьмана²³. У результаті наприкінці грудня 1657 р. він зі своїм полком відкрито виступає проти Виговського²⁴. Але після розгрому М. Пушкаря і Барабаша гетьман відкрито висловив обурення про прибуття воєвод. «Тепер я із свавільниками сам упорався і мені воєводи і ратні люди непотрібні», – повідомив він Скуратову. Така позиція гетьмана знайшла схвалення з боку значної частини старшин, у т.ч. І. Богуна²⁵.

У лютому 1658 р. новий царський посол Б. Хитрово, підтримуючи дії антигетьманських повстанців, почав вимагати у гетьмана І. Виговського згоди на введення російських гарнізонів у Чернігів, Ніжин, Переяслав та інші міста й побудову в них оборонних укріплень; утримання царських «осадних ратних людей» за рахунок збору з місцевого населення подимного та податку з оренд; виведення козаків з білоруських міст і повітів, у першу чергу з Бихова і Чаус тощо²⁶. 3 та 4 квітня 1658 р. виходять царські укази про призначення воєвод у Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів та Миргород, а 6 квітня – указ про призначення боярина В. Шереметева головою нової московської адміністрації в Україні. В інструкціях цим воєводам дається завдання розвідати фінансові і по-

даткові можливості Війська Запорозького²⁷. Іншою важливою нормою в інструкції Шереметеву було доручення забезпечити передачу адміністративного апарату у містах в руки міщанства, котре прихильно ставилося до самодержавної царської влади²⁸. Здійснювати адміністративні функції міщанство повинно було під безпосереднім контролем царських воєвод – комендантів найбільших українських міст. Головна ідея наказу у цій частині цілком очевидна: підтримка тих змін, які сприяли розвитку міщанської верстви та обмежували козацьку. Підтримка міської влади проти козацької адміністрації була ще одним із засобів примноження кількості союзників престолу в Україні та розхитування основ влади козацької держави. Слід підкреслити, ні про що подібне у договорі 1654 р. не йшлося.

Російсько-українська війна ставала дедалі масштабнішою і до того ж посилювалася внутрішньо українською громадянською війною. Для вирішення долі війни в Україну було спрямоване величезне російське військо на чолі з князем Трубецьким. Його чисельність, за підрахунками Ю. Мицика сягала близько 200 тис.²⁹. Невеликі українські загони відійшли у м. Срібне (Прилуцький полк під командуванням П. Дорошенка) та до Конотопа (Ніжинський та Чернігівський полки під командуванням ніжинського полковника І. Гуляницького). До Срібного вирушили частини російських військ під командуванням С. Пожарського, який розбивши прилучан, оволодів містом. Частина жителів Срібного була перебита, багато взято в полон³⁰.

16 квітня 1659 р. Трубецькой підійшов до Конотопа, при чому до нього долучився і Безпалий. 21 квітня приспіла решта російського війська на чолі з князями Ромодановським, Львовим та Куракіним. Розпочалася майже двомісячна облога Конотопа (11.05 – 9.07.1659 р), який мужньо боронили 4 тисячі козаків та місцеві жителі³¹. Невдовзі сюди прибули всі царські війська, що стягнулися із Слобожанщини. Гуляницькому вже не вперше було тримати оборону фортець, він вдало протистояв ворожим силам, завдаючи їм вагомих втрат. Загарбники задовольнялися тим, що спалили Борзну й передмістя Ніжина внаслідок короткотривалих рейдів³².

Успішна оборона Конотопу дала змогу Виговському виграти час і зібрати досить велике військо, яке разом з невеликими відділами сербів, молдаван, поляків та німців нараховувало близько 60 тис. Щоправда, Ю. Мицик наголосив, у джерелах говориться: під німцями треба розуміти не так власне німців, як переодягнених у німецький одяг поляків і молдаван³³.

У другій половині червня 1659 р. становище обложених у Конотопі різко погіршується. Постійні обстріли міста й укріплень та приступи завдали його оборонцям великих втрат. 24 червня Г. Гуляницький повідомив І. Виговському про недостатність сил. Крім того, обложених терзав жорстокий голод, мучила спрага, не вистачало продовольства, конфіскованого

у міщан. Оскільки серед міщан поширювалися настрої скласти зброю, Гуляницький встановив за ними пильний нагляд і заборонив збиратися разом більше 2-3 осіб. Він закликав усіх триматися разом з усіх сил, адже скоро ось-ось має прибути гетьман Виговський³⁴.

Нарешті незабаром гетьман вирушив на допомогу обложеному із військом у 20 тис. козаків, найманців, жовнірів А. Потоцького. Їх супроводжували татари Карач-бея. В третій декаді червня вони остаточно розбили біля Готви підрозділи росіян. Очікуючи на підхід хана з ордою, Виговський просувався повільно. Пройшовши Биків, Галицю й Ічню, він зупинився на Крунич-полі, де 4 липня до нього приєднався Мехмед-Гірей із 30-тисячним військом татар. Союзники дали взаємну присягу на вірність у бою і вирушили на спільного ворога. Уклавши новий воєнно-політичний договір, вони рушили до Конотопа через Івангород та Білі Вежі, через Тиницю на Соснівку³⁵.

Довідавшись про прибуття І. Виговського до с. Соснівки, О. Трубецької припинив штурм Конотопа і послав більшу частину своїх військ під команду С. Пожарського саме туди. Козаки І. Безпалого по дорозі мали кілька дрібних сутичок з розвідниками І. Виговського. Слід наголосити, що перебіг ходу битви під Соснівкою на переправі через р. Куколка за 12 км від Конотопу 7 липня 1659 р. ґрунтується на свідченнях очевидців, тому достовірність відтворення подій є важливою проблемою у даній темі. Найбільш популярними у цьому плані є сюжети С. Величка, В. Коховського та С. Твардовського, які не були учасниками битви. Так, козацький літописець С. Величко повідомляє про напад козаків Виговського на табір росіян під Конотопом, який нібито відбувся вранці в день генеральної битви; про те, що, оговтавшись від несподіванки, росіяни відбили козаків від боярського обозу, а побачивши їхню нечисленність, російське командування послало в наступ кінноту на чолі з князем С. Пожарським; про козацький відступ з метою заманити росіян у пастку за переправою; про погоню Пожарського за козаками, що відступали³⁶. У ХІХ ст. ці та інші сюжети некритично популяризували такі відомі історики, як С. Соловйов та М. Костомаров³⁷. Проте слід підкреслити, що жодне відоме нам свідчення безпосередніх учасників боїв під Конотопом з обох боків не підтверджує цих сюжетів. А таких свідчень достатньо, на думку А. Бульвінського цілком достатньо³⁸.

Отже, 24 червня під Шаповалівкою Виговський розбив значний ворожий роз'їзд. 9 липня (29 червня) 1659 р. в день св. Петра і Павла, гетьман підійшов до Соснівської переправи під Конотопом і вдарив на 15-тисячний російський загін, що боронив її. Драгуни українського війська відтиснули ворога, а кіннота, переправившись через міст, почала громити його (Орда залишилася за р. Соснівкою в секреті від ворога).

Побачивши численне українське військо, князь Пожарський приспів на допомогу до своїх загонів. Виговський навмисно почав відступати, Пожарський в свою чергу поспішив за козаками з основними силами війська. Настав момент, коли частина його вояків вже вискочила мостом на протилежний берег, а друга ще не встигла переправитися. Саме тоді розлилась ріка, яку встигли загатити люди Виговського, котрі на додачу зруйнували міст і це унеможливило його використання. Важка Московська кіннота застрягла в багнистих місцях. Саме в цей час українське військо розвернулось і перейшло в контратаку: вдарили козаки із засідок, примчала поділена на 2 частини орда. Узята в кільце російська армія опинилася в безнадійному становищі і танула на очах від вогню і шабель, тонучи у воді... Густо трупом було вкрите величезне поле, і мало кому з московитів вдалося дістатися до свого табору. Пізно ввечері український противник почав відходити з-під Конотопу. Гуляницький зі своїми козаками захопив частину артилерії та обозу ворогів. У цей час Виговський, який підійшов до ворожого табору, звелів своєму війську окопатися, щоб попередити можливу атаку, і це було зроблено вчасно. Бій під стінами Конотопу виявився дуже жорстоким. Сам Виговський ледь не загинув. Князів Пожарського та Ляпунова, двох Бутурліних, ще ряд воєначальників було взято у полон³⁹.

Перемога козацько-татарського війська у Конотопській битві мала в своїй основі три причини:

1. Низькі бойові якості російської дворянської кінноти в оборонних польових битвах та непридатність царського війська, набраного із ополченців, до оперативного маневрування на полі бою.

2. Недооцінка воєводами противника і як наслідок – нерозвідана місцевість, де передбачалось вести бойові дії з ворогом, чисельність якого була невідома.

3. Блискуче використання гетьманом Виговським стратегії концентрованого удару, забезпечене несподіваним обхідним маневром і вчасним використанням прихованого резерву⁴⁰.

Результати Конотопської битви були вражаючими. Українська армія втратила загиблими 4 тисячі козаків, орда – 6 тисяч, а російська армія – 40–50 тисяч, хоча за деякими джерелами ці цифри більші – 124-130 тисяч⁴¹. Варто зазначити, що найбільш суперечливою проблемою є питання про чисельність втрат саме російського війська. В історіографії наводяться цифри від 3 до 50 тис. загиблих російських ратних людей. Дослідивши певні архівні джерела, А. Бульвінський все ж наголошує на кількості в 50 тис., але при цьому наголошує, що знайти в архівах повний загальний список втрат царських військ під Конотопом йому не вдалося. Віднайдені уривки списків по окремих полках через свою фрагментарність, на жаль, не дали змоги зробити остаточні узагальнення на їх підставі⁴².

Звістка про перемогу пронеслася по всій Україні. За кордоном навіть видали спеціальні брошури, де був видрукуваний лист Виговського про Конотопську битву. Одну з німецьких брошур видано в перекладі українською. Донеслася вість і до Москви. Образно про це написав у своїй «Истории России с древнейших времен» чи не найбільший російський історик XIX ст. С.М. Соловйов, він буквально наголосив на тому, що Царська Москва тепер затремтіла за власну безпеку⁴³.

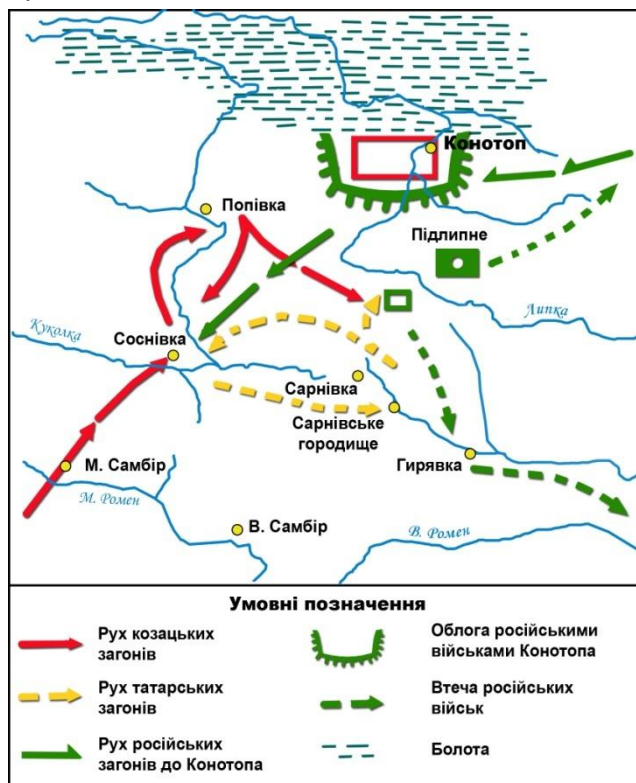
Після Конотопської битви Виговський швидко очистив від ворогів Ромни, Лохвицю та інші міста Посулля і думав з ханом про повторення походу Сагайдачного та Михайла Дорошенка на Москву. Однак його грандіозна перемога не призвела до виграшу війни і основною причиною цього став розкол українського суспільства, різні групи якого по-різному уявляли майбутнє незалежної України: її устрій, внутрішню та зовнішню політику, а задля досягнення свого не зупинилися навіть перед застосуванням зброї. Далися взнаки століття бездержавності, що значною мірою зумовило розгул анархії та всіляких опозицій, які легко ставали знаряддям у руках іноземних загарбників⁴⁴.

Проте хвилювання царя, що Виговський з ханом піде далі на Москву, виявилися передчасними. Тільки-но Виговському вдалося захопити Ромни, Лохвицю та декілька інших українських міст, які утримували його супротивники, як прийшла звістка з Криму, що козаки Івана Сірка напали на татарські поселення, і це примусило хана з ордою залишити Виговського та вертатися в Крим. Громадянська війна спалахнула з новою силою. Хоч Гадяцький договір з поляками був вигідний для України, ідея союзу з поляками не знайшла підтримки серед більшості козацтва та народних мас⁴⁵. До того ж Виговський нехтував інтересами широкого загалу українського суспільства і спирався переважно на козацьку верхівку, яка постійно його зраджувала перед погрозами або обіцянками з боку Москви чи Варшави.

Варто підкреслити, що знаменитий дослідник історії українського козацтва Дмитро Яворницький іменував Івана Виговського «зрадником», а Конотопську битву називав «катастрофою під Конотопом»⁴⁶. Але незважаючи на те, що, на перший погляд, фактичними результатами Конотопської битви так і не вдалося скористатися, перемога під Конотопом дещо послабила тиск Московського царства на Українську державу та сприяла формуванню самостійницької партії серед козацької старшини, а в українських наукових дослідженнях у XIX – на початку XX століття Конотопська битва зображувалася як важливий етап боротьби українського народу за незалежність.

Дослідження цих подій саме зараз становить інтерес насамперед тому, що і сьогодні Україна стоїть перед украй принциповим вибором геополітичного курсу свого розвитку та проблемою пошуку і самоусві-

домлення власного статусу і місця на європейському континенті. Аналогічні проблеми, що постали перед нашою країною і у 1658–1659 рр., багато в чому визначили її подальшу долю. Але як би там не було, попри всі подальші події, попри всі невикористані можливості у боротьбі за незалежність, Конотопська битва була і залишається одним зі славних символів національно-революційної боротьби українського народу, вона засвідчує високий моральний дух і високий рівень військового мистецтва Збройних Сил України.

Примітки:

¹ Бадін Є. Гетьман Виговський: канцелярист чи полководець? / Євген Бадін // Бористен. – 2009. – №4. – С.8.

² Бадах Ю. Конотопська битва в історіографії (до 350-річчя битви) / Ю. Бадах // Вісник КНЕУ. – 2009. – №3. – С.85.

³ Мицик Ю.А. Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ / Ю.А. Мицик // Архіви України, 1991. – №2. – С.53.

⁴ Бульвінський А. Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року / Андрій Бульвінський // Воєнна історія. – 2009. - №3. - [Електронний ресурс]. – Код доступу: http://warhistory.ukrlife.org/3_09_6.html

⁵ Мицик Ю. Конотопська битва 1659 р. / Юрій Мицик // Конотопська битва 1659 року. Зб. наук. праць. – К., 1996. – С.16.

⁶ Бульвінський А. Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року. – Там само.

⁷ АЮЗР. – Т.4. – СПб., 1863. – С.13-14.

⁸ Бульвінський А. Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року. – Там само.

⁹ АЮЗР. – Т.4. – С.7.

¹⁰ Бульвінський А. Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року. – Там само.

¹¹ Рудий В.А. Гетьман Іван Виговський – політик, дипломат, полководець / В.А. Рудий // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2009. - Випуск 11. – С.184-185.

¹² Бульвінський А. До питання про царські «пункти» для Війська Запорозького 1657 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8. – С.208-218.

¹³ АЮЗР. – Т.4. – С.23-24.

- ¹⁴ Там само. – С.62.
- ¹⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1936. – Т. X. – Ч. 1. – С.73.
- ¹⁶ АЮЗР. – Т.4. – С.64-69.
- ¹⁷ Там само. – С.35.
- ¹⁸ Там само. – С.39.
- ¹⁹ Там само. – С.36.
- ²⁰ Бульвінський А. Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року. – Там само.
- ²¹ АЮЗР. – Т.4. – С.80-81; АЮЗР. – Т.7. – СПб., 1872. – С.184-189.
- ²² Бульвінський А. Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року. – Там само.
- ²³ АЮЗР. – Т.4. – С.90.; АЮЗР. – Т.7. – С.219.
- ²⁴ АЮЗР. – Т.4. – С.80; АЮЗР. – Т.7. – С. 216.
- ²⁵ Україна крізь віки. У 13-ти тт. – К.: Альтернативи, 1998–1999. – Т. 7: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648–1676 рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – С.229-230.
- ²⁶ АЮЗР. – Т.15. – СПб, 1892. – С.15-18.
- ²⁷ Там само. – С.202-203.
- ²⁸ АЮЗР. – Т.7. – С. 203-204.
- ²⁹ Мицик Ю. Конотопська битва 1659 р. – С.18.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. / А.Г. Бульвінський // Український історичний журнал. – 1998. – №4. – С.33.
- ³³ Мицик Ю. Конотопська битва 1659 р. – С.18.
- ³⁴ Україна крізь віки. – Т. 7. – С.235.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Величко С.В. Літопис. Т. 1. – Київ: Дніпро, 1991. – С.251.
- ³⁷ Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. / А.Г. Бульвінський // Український історичний журнал. – 1998. - №4. – С.33-34
- ³⁸ Бульвінський А. Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року. – Там само.
- ³⁹ Мицик Ю. Конотопська битва 1659 р. – С.19-20.
- ⁴⁰ Бульвінський А.Г. Штурм Конотопа російськими військами 28-29 квітня 1659 р. / А.Г. Бульвінський // Київська старовина. – 1997. – №6. – С. 148.
- ⁴¹ Мицик Ю. Конотопська битва 1659 р. – С.20.
- ⁴² Бульвінський А. Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року. – Там само.
- ⁴³ Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – СПб, 1897. Кн. 3. – Т. XI-XV. – С.76.
- ⁴⁴ Мицик Ю. Конотопська битва 1659 р. – С.21.; Україна крізь віки. – Т. 7. – С.236.
- ⁴⁵ Мицик Ю. – Там само.
- ⁴⁶ Бадін Є. Гетьман Виговський: канцелярист чи полководець? – С.8.

Віталій Степанков,
асистент кафедри історії України

ЗАГАДКИ ЧУДНОВА

1660- й рік відноситься до третього періоду Національної революції, який містив у собі цілий ряд негативних процесів і явищ, що згубно позначилися на функціонуванні державних інституцій козацької України¹. Безумовно, українська еліта шукала шляхи виходу з такого скрутного становища і докладала для цього чимало зусиль, але для кінцевого успіху їх виявилось, на жаль, недостатньо. Історики по-різному трактують мету походу українських та російських полків під час Чуднівської кампанії. Якщо Ю.Мицик та Н.Савчук впевнені, що

вона полягала у визволенні західноукраїнських земель, як це було здійснено Б.Хмельницьким в 1648 та 1655 рр., то Т.Яковлева, посилаючись на літопис С.Величка, підкреслює його більшу масштабність і розмах, бо головнокомандуючий військовою коаліцією російський воєначальник, київський воєвода Василь Шереметєв похвалювався обернути всю Польщу в попіл, „... і самого короля в сребних кайданах представлю Государю моєму”². В. Горобець, висвітлюючи московсько-польські стосунки (напередодні військової кампанії), звертає увагу на реваншистські наміри російської сторони, яка хотіла „відігратися” за програну битву під Ляховичами в червні 1660 р., а тому українська територія знову стає полем битви для ворогуючих сторін³.

В історичній літературі відзначали той факт, що підготовка до військового походу, план якого розроблявся російським військовим керівництвом, велася вкрай незадовільно. Серйозних прорахунків допустила російська розвідка, яка невірно оцінила чисельність польських військ (зменшивши її чисельність) і дезінформувала цим самим власне командування. Очевидно, ці дані про сили сторін тільки посилили і без того гіпертрофовані войовничість і самовпевненість російського воєводи. А демонстративно зневажливе ставлення до Ю.Хмельницького (мовляв, йому треба не гетьманувати, а гусей пасти⁴) аж ніяк не могло стати запорукою нормальних взаємовідносин між союзниками. Звертає увагу на себе та обставина, що молодий гетьман ухилявся від походу, вважаючи за доцільніше залишатися в козацькій Україні через загрозу з боку ординців. Що стосується лівобережних козацьких полків під керівництвом наказного гетьмана Т. Цицюри, то навряд чи їхня присутність у російському таборі може розцінюватися як доказ „патріотизму” та намірів звільнити від польських загарбників західноукраїнські землі з метою включення їх до складу Української держави. Не кажучи про малоімовірність існування намірів захисту державних інтересів України з боку російського володаря, які, як відомо, згідно виробленої імперської доктрини про спадкоємне право на спадщину Київської Русі, розглядали українську територію як свою власну вотчину. Про ставлення з боку російської влади до Української держави можна судити по сфальсифікованим Березневим статтям 1654 р., які були нав'язані українській стороні, та категоричній відмові піти бодай на мінімальний компроміс з делегатами української дипломатичної комісії під керівництвом А.Одинця⁵.

У цьому випадку зрозуміло, що в результаті успішного завершення військового походу проти поляків істотно зміцнювалися позиції лише однієї із сторін російсько-української коаліції - російської. Тому угруповання української еліти, умовно назване державницьким

або національно-патріотичним, ясна річ об'єктивно не було зацікавлене в його переможному фіналі. З іншого боку, військова поразка, навпаки, посилювала геополітичну потугу Речі Посполитої, політичні кола якої також робили все можливе, аби врешті решт розгромити „бунтівне хлопство” і повернутися до соціально-економічного, політичного, релігійного становища, яке було напередодні революції. Переконливим доказом цього є Гадяцька угода 1658 р. ратифікована польським сеймом у самому невідгідному для України варіанті. Обидві держави, не дивлячись на обопільні суперечки і протиріччя, проявляли гідну подиву принципову однаковість щодо „українського питання”, а саме: у відмові українцям надати право на утворення власної держави. В такій ситуації хто б не виграв у програші в будь-якому випадку, в першу чергу, залишалася козацька Україна. Логічно, що українській еліті на руку було б взаємне ослаблення російських і польських військ, аби у вирішальний момент, розгромивши одну з протистоящих сторін, добитися від іншої (обезкровленої) визнання українських національних інтересів. А в разі незгоди силоміць нав'язати їй свої умови укладення договору.

Ситуація, щоправда ускладнювалася наявністю кримських татар, які були союзниками Польщі, значна частина яких під керівництвом нурадин-солтана перебувала під Чудновом і брала активну участь у бойових діях. Впродовж всього періоду національної революції, спритно використовуючи українсько-польські протиріччя, кримська еліта, з одного боку, будучи запеклим противником появи на своїх північних кордонах Української держави, робила все для того, щоб цього не відбулося, а з іншого – не бажала істотного посилення Польщі у випадку перемоги над українцями. Тому намагалася відігравати роль третьої сили, якою не можна було у жодному випадку нехтувати. Можна припустити, що у разі рішучого удару української армії по польським військам, що вели кровопролитні бої в районі Чуднова і несли значні втрати, це означало б для Речі Посполитої військову катастрофу, масштаби якої могли перевершити Батозький погром літа 1652 року. Це по-перше. А, по-друге, позитивним наслідком такої наступальної операції було б усунення від активних дій ординців, оскільки вимальовувалася для них реальна загроза потрапити у вогняний „мішок” між наступаючими правобережними полками Ю.Хмельницького та обложеними російсько-українськими військами. Польська сторона визнавала неминучість поразки, у випадку, коли б на їхній табір, що перебував на відстані пострілу від московського, напали „... з одного боку, обложени, а з другого зовні, ті котрі прибули б на допомогу”⁶.

Ми знаємо, що цього не сталося і тому перед істориками постає питання: чому ж, маючи чудову нагоду добитися військової і політичної перемоги, українська сторона так бездарно її прогавила? Насамперед повернемося до того моменту, коли правобережні полки під керівництвом Ю.Хмельницького розпочали свій рух у напрямі до Чуднова, де українсько-російські війська намагалися втримати свої позиції від атак поляків і татар. В українській історіографії дуже скупо розглядається мета цього походу. Хоча, на перший погляд, усе начебто видається ясным і логічним. Ю. Хмельницький просувався до обложених союзників. Однак, його темпи та географія маршруту викликають подив і недовіру в щирості головної мети походу допомогти росіянам В.Шереметьєва й українцям Т.Цицюри вирватися з військової пастки. Показовим є свідчення (28 вересня) польського учасника подій про те, що Ю. Хмельницький, маючи в своєму розпорядженні 60 тис. козаків при 30 гарматах, поспішає до В.Шереметьєва, „... ночуючи п'яту ніч під Прилуками”⁷. 30 вересня розвідувальний підрозділ Моджайовського здобув інформацію про передислокацію війська українського гетьмана: спочатку до Животова потім до Прилук, а відтак до Бердичева, аби згодом знову повернутися до відомого нам Животова⁸.

Як пояснити ось ці постійні петляння по населеним пунктам, коли обложені під Чудновим потребували негайного порятунку? З впевненістю можна говорити про відсутність якогось чіткого, стратегічного плану в середовищі козацької старшини. Скоріше за все серед неї стався розкол на прихильників і противників активних бойових дій, які б мали завершитися розгромом Польщі, що означало б успішне завершення Чуднівської кампанії для росіян та українців. Можна припустити, що саме спротив з боку старшини, зорієнтованої на політичне зближення з Річчю Посполитою, врятувало її від серйозної поразки, а українську армію поставив у край небезпечну ситуацію на слободищенських полях. Що дає нам підставу висловити такі припущення? В науковій літературі вже накопичено чимало доказів на користь гіпотетичного варіанту подальшого розвитку подій у випадку, якби українські полки Ю.Хмельницького вирішили атакувати польських жовнірів під Чудновим. Повідомлення польських сучасників (на які посилаються як українські, так російські й польські вчені) переконують: ключ до розв'язки Чудновської епопеї знаходився в руках української армії Ю. Хмельницького - якщо вони завдають удару по одній з протиборствующих сторін, тріумф й слава дістається іншій.

Гадаємо не варто детально висвітлювати реакцію польської сторони на звістку про появу армії Ю.Хмельницького недалеко від

Чуднова, оскільки вона достеменно відома. Джерела засвідчують наявність панічних настроїв, котрі охопили польських вояків до такого стану, що чимало з них воліло за краще якнайшвидше залишити місце бою і шукати порятунку у Польщі. Для прикладу наведемо зміст донесення анонімного автора про дії польського підрозділу, відправленого в розвідку. Белзький воєвода, який мав у своєму розпорядженні 1 тис. жовнірів, спромігся захопити лише одного „язика”-козака. Останній повідомив про значний людський потенціал українського війська, яке нараховувало кілька десятків тисяч вояків. Автор донесення скаржився, що воєвода міг би діяти набагато результативніше, якби не втеча більшої частини жовнірів назад до обозу (залишилося лише 300 осіб)⁹.

Тому шанси правобережних полків на переможне завершення бойової операції у формі проведення потужної атаки на позиції у значній мірі деморалізованих польських вояків виглядали достатньо високими. Маємо також дані одного з джерел, що посольство осіб „грецького обряду”, яке було відправлене з ініціативи польського командування, аби схилити „до миру” Ю.Хмельницького, зазнало фіаско через те, що український гетьман надто покладався на „... якість і силу козацьких полків”¹⁰.

Однак, наступу українців не відбулося. Натомість вони під проводом Ю.Хмельницького, зупинившись під Слободищами, вдалися до незрозумілого пасивного очікування. На кого чи на що? Ряд істориків, як вітчизняних, так і польських, звертали увагу на слабкий захист козацького табору. Наприклад, Ю.Мицик пише, що перед появою польського війська табір „... не мав навіть сторожі”. На думку вченого, це стало можливим „через легковажність” українського гетьмана¹¹. Польський історик А.Гнілко в своїй роботі, присвяченій битві під Слободищами, розповідаючи про зіткнення між українцями і ординцями, наводить цікаві деталі про обороноздатність українського табору. Так з тексту випливає, що під час нападу татар „значна частина” українців перебувала на пасовиськах. Захоплені зненацька, вони вимушені були втекти до обозу, де почали „стягувати і зміцнювати” його, оскільки той був у розкиданому виді, цим самим демонструючи надто вразливе місце в його захисті¹². В той же час історики стверджують, що в армії Ю.Хмельницького перебували „найвидатніші полковники, товариші боїв старого Хмеля” та „ціле гроно сподвижників Богдана Хмельницького”¹³, котрі згодом, у самий критичний момент бою, „... зуміли організувати військо й витіснити поляків з табору”¹⁴.

Слід мати на увазі, що польське командування до проведення бойової акції проти українських полків Ю.Хмельницького залучило свої найкращі сили, котрі були під керівництвом таких здібних воєначальників як Є. Любомирський, Я. Собеський, Я. Замойський, Д. Вишневецький, Т. Вольф та інші, імена яких були відомі у Речі Посполитій¹⁵. Висловлюючись сучасною термінологією, це був „цвіт військової еліти” Польщі. Про що це говорить? Це свідчить про те, що жовніри вбачали в українцях грізну силу.

Даючи в цілому позитивну оцінку українським полковникам, історики чомусь не звернули увагу на дивні й не зрозумілі недоречності: з одного боку добре вишколені козацькі старшини, котрі мають солідний військовий досвід, набутий під час бойових дій, а з іншого – вони роблять надто грубі прорахунки, які в принципі не можуть бути властивими для осіб, все життя яких було нерозривно пов'язане з війною. Постає запитання, чому власне українська сторона поводитися так безпечно: табір не укріплений, козаки безтурботно випасають коней, відсутність розвідки, яка мала б попередити про потенційну загрозу? Невже досвідчені старшини були настільки охоплені духом самовпевненості, що навіть не потурбувалися про елементарні заходи безпеки, хоча розташувалися табором недалеко від Чуднова (приблизно 20 км), де тривали воєнні дії? Можливо, сконцентрувавши майже 40 тис. вояків (так стверджували польські сучасники тих подій)¹⁶, українські старшини передчасно повірили в свою перевагу й не допускали думки про можливу контратаку втомлених і виснажених в боях польських жовнірів?

На поставлені запитання відповісти не просто через відсутність достовірного джерельного матеріалу або його суперечливість. Але гадаємо, що справа полягала не в переоцінці власної сили, бо підстав для неї не існувало. Поширена на сторінках наукових робіт цифра чисельності українців у 40 тис. осіб є істотним перебільшенням. Так, наприклад, в одному з польських джерел читаємо наступне: „язик повідомив, що Хмельницький з потужними задніпровськими (правобережними - Авт.) козаками, яких є 20000 за Дніпром чекає на татар”¹⁷. За іншими даними, приблизно на середину жовтня в своєму розпорядженні український гетьман мав знову ж таки 20000 козаків при 30 гарматах¹⁸. На думку польського автора „Щоденника війни з Шереметевим” цих сил було цілком достатньо, щоб допомогти В.Шереметеву¹⁹. У вітчизняній історіографії також висловлювалися різні точки зору з приводу чисельності правобережних полків. Ряд вчених, серед них В.Горобець, В.Смолій, В.Степанков, схильні вбачати, що саме 20-тисячний військовий контингент зупинився біля Слободищ

. Відзначимо також той немаловажний момент, що намагання неупереджено з'ясувати чисельність сторін під час Слободищенської битви спостерігається останнім часом і з боку польської історіографії. Наприклад, Л.Оссолінський, відзначаючи власне прагнення об'єктивно аналізувати свідчення джерел й здобутки вчених приходять до висновку, аналогічного українських істориків, що був наведений вище, а саме: військо Ю.Хмельницького нараховувало 20 тис. чол. і навіть ці „обрахунки належить трактувати, як швидше завищені”. Він критикує тих дослідників, котрі „звикли некритично переймати перекази” про 30-40 тис. козаків, що були в підпорядкуванні гетьмана козацької України. Щодо самої цифри 30-40 тис. вояків козацької піхоти, Л.Оссолінський характеризує її „просто байкою”.

Що змусило польського історика зробити такі несподівані висновки? Уважно вивчивши динаміку козацького реєстру, він помітив вкрай негативну тенденцію, яка її супроводжувала після 1654 р. Посилаючись на донесення І.Виговського, в якому той констатував про неможливість виставити під знамена більше 40 тис. осіб., при чому зосереджених не на одному місці, автор висловлює припущення, що в такому разі головні сили українського війська не повинні були сягати більше 30 тис. осіб. А оскільки, вважає Л.Оссолінський, під час Чуднівської кампанії козаки просувалися двома групами, то їхня загальна чисельність була ще меншою. Щоправда вчений допускає максимальну мобілізаційність людських ресурсів козацтва „в межах 60000 молодців”. Що стосується польської сторони, то під Слободищами її сили разом з татарською кіннотою, очевидно, були тотожними українським. Зауважимо, наявність суперечливих обрахунків чисельності жовнірів і татар, що ускладнює об'єктивному висвітленню перебігу цієї події. Так, В.Герасимчук переконаний, що польсько-татарські сили в сукупності нараховували до 30 тис. осіб (при чому, ординців - 15-20 тис.)²⁴. Солідаризується з такою точкою зору й ряд інших українських вчених, зокрема В.Степанков, В.Смолій, В.Горобець . В своїх працях вони перелічують складові польської армії, котра, керована польним гетьманом Є.Любомирським, атакувала позиції Ю.Хмельницького. Картина має такий вигляд: 9 тис. вибраної кінноти, 1200 піхотинців, 500 драгун. Істотну допомогу їм надавало військо нурадин-солтана, чисельність якого сягала близько 20 тис. осіб .

Не можна оминати й того факту, що інша частина українських істориків, описуючи різноманітні нюанси Чуднівської кампанії, ухиляється від конкретизації цифрових даних польських військ, що взяли участь у Слободищенській битві. Натомість у польській історіографії фігурують дещо інші дані, згідно них жовнірам, яких було

приблизно 10 тис. осіб (як бачимо наведена цифра збігається з тією, що вказана в українській історіографії), допомагало лише 5-6 тис. татарським вершників²⁷. Виконавши елементарну математичну дію, ми одержимо чисельність війська з 16 тис. осіб. Цікаво, що в одному з джерел можна натрапити на згадку про рух польного гетьмана, котрий залишивши табір і піхоту під П'ятками, пішов з кіннотою кількістю 16 тис. осіб на ворога. Як бачимо, дана інформація джерел має дуже розпливчатий характер. Адже нічого невідомо про етнічний склад вояків, які потрапили в розпорядження С.Любомирського. Мова йде про поляків і татар чи власне тільки про поляків? Не дивлячись на те, що питання чисельності протиборствуючих сторін залишається дискусійним, маємо підстави, відкинувши, як перебільшені, обрахунки польських науковців чисельності українських вояків Ю. Хмельницького у 40 тис. осіб, а українських вчених -обрахунку польсько-кримських військ у 30 тис. осіб, вважаємо, що сили Речі Посполитої (разом з татарами) і козацької України, котрі зішлись під Слободищами, були фактично однаковими - близько по 20 тис. осіб.

Тепер зупинимось на характеристиці власне самої битви, оскільки в українській історіографії вона або замовчується взагалі, або ж згадується побіжно як не вартий уваги епізод, до того ж зі знаком мінус. А між тим вона продемонструвала найкращі військові якості українців і довела прекрасний бойовий вишкіл її учасників - як командирів (козацьку старшину) так і рядових воїнів. Адже ситуація складалася критичною, погрожуючи обернутися на страхітливую поразку, після якої трагедія під Берестечком виглядала б досить-таки оптимістичною. На жаль, у нас сформувалося не зовсім добра „традиція" не помічати героїчних сторінок власної історії або, якщо навіть про них говорити, то якимсь сором'язливо, скоромовкою, неохоче, нібито виправдовуючись. Зате, на кожному кроці ми готові захоплюватися вчинками, поведінкою „не своїх" – чужих. Приклад: кожен український учений, згадуючи поспіхом події під Слободищами, неодмінно підкреслює (прямо чи опосередковано) видатну роль польського польного гетьмана Є. Любомирського. Натомість дії українців подаються вельми скромнішими.

Слабким місцем у вітчизняній історіографії є відсутність власної концепції перебігу самого бою. Те, що подається частіше всього слугує лише компіляцією польських робіт. В останній вимальовується такий сценарій розвитку битви біля Слободищ. 7 жовтня польські війська, керовані С.Любомирським, атакували погано укріплений український табір. Не витримавши навалного натиску, вояки лівого крила поспішно, охоплені панічними настроями, рятуються втечею, тікаючи

до лісу, розташованого позаду бойових позицій армії Ю.Хмельницького. Жовніри, вважаючи, що перемога вже близько, почали грабувати козацькі вози. В цей час назустріч українцям з лісу вирушили союзники поляків - татари. „Вигляд жорстокого ворога справив” „величезне враження” на козаків і вони, гнані „неймовірним страхом”, побігли у зворотньому напрямі - тобто до власного табору, в якому польські жовніри подумки вже святкували перемогу. Повертаючись назад, українці вдарили на поляків і погнали їх з табору. „Втрати були великі” – сухо констатує польський історик А.Гнілко²⁹. Таким чином, додамо від себе, союзниками українців стали (не бажаючи цього) самі татари. Ось так схематично змальовується хід битви польськими й окремими українськими істориками. Мовляв, вийшло непередбачене. А відтак прикрий збіг обставин та непорозуміння перетворили криваву битву на якийсь недоречний фарс.

Аналіз джерел повністю спростовує таку картину перебігу подій битви. Дослідники чомусь проігнорували спогади її безпосереднього учасника, німецького найманця Ієроніма Гольстена, хоча вони містять у собі вкрай важливу інформаційну цінність, на що першим звернув увагу сучасний польський історик Л.Оссолінський. Його свідчення повністю ламають стереотип битви, який формувався десятками років й міцно вкоренився в українську й польську історіографію. Спогади І.Гольстена відкидають, як неправдиві, свідчення про панічну втечу козаків до лісу. За його словами, саме татари першими вдарили на український обоз - з рівнини, в той час як поляки атакували його „з боку гори”. Тобто українці потрапили під майже одночасний удар з обидвох боків, що безперечно посилювало загрозу прориву табору (який, як ми знаємо, був недостатньо укріплений). Ситуація чимось нагадувала ту, яка спіткала українське і російське військо під Охматовим в 1655 р., коли польська армія (разом з татарами) раптово напала (з двох сторін) на нього. Як відомо, завдяки рішучим діям Б.Хмельницького, українцям і росіянам вдалося вистояти і відкинути ворога, котрий вже було прорвався до середини табору. Під Слободищами військового генія Б.Хмельницького вже не було. Проте, на щастя, залишилися полковники, котрі були загартовані у безкінечних походах і пройшли „школу Хмельницького”. Українці мужньо зустріли ворогів. Як свідчить І.Гольстен, вони спромоглися перед атакою татар викопати перед табором чимало неглибоких ям, що стали непрохідною перепорою для татарських коней. Останні один за другим „... падали додолу”, після чого між українськими вояками й ординцями дійшло до різанини³⁴. Як бачимо, жодним страхом українці

не були охоплені. Вони з допомогою нестандартних дій зі зброєю в руках мужньо билися з татарами.

У цей же час з протилежного боку польські підрозділи, в авангарді яких рухалися німці, „бо ми - як пише І.Гольстен... звикли до обов'язку бути попереду", увірвалися до обозу. Легкість з якою жовніри взяли під контроль бойові позиції українців пояснюється не їх сильним натиском, а тим, що українці всі свої зусилля зосередили на відбитті атаки татар. Захопивши майно, коней і вози, як зазначає І.Гольстен, поляки і німці були переконані у невідворотності перемоги. Але цей тріумф тривав недовго, оскільки відкинувши татар, козаки раптовим ударом увірвалися до власного обозу. Контратака виявилася настільки потужною і несподіваною, що вороги „вимушені були відступити"³⁵. Запеклий бій тривав „до заходу сонця". Німецький найманець наголошує також на значних втратах польської армії. Зазначену версію битви поділяє й вище згаданий нами Л.Оссолінський, котрий присвятив їй розділ свого дослідження – „Слободище – міф героїчний". Ретельно проаналізувавши військові дії, він зробив категоричний висновок: „По Слободищах армія козацька була така ж грізна, як і перед битвою, котра принесла тільки втрати..."³⁷ Автор спростовує також масштаби втрат українського війська, які з легкої руки польських істориків, були дуже перебільшеними. На його переконання, „козаки змушені були втратити 250-300 полеглими й 500-600 пораненими". Отже, ні про які тисячі й тисячі мова не йде, а відтак правобережні полки зберігали свою високу боєздатність і цілком були спроможні прийти на допомогу В.Шереметєву й Т.Циціурі.

Підсумовуючи результати Слободищенської битви, маємо підстави оцінити її як успішну для української сторони, оскільки, перебуваючи у надважких умовах, атакована з двох сторін, при чому з польського боку були зосереджені найкращі сили під керівництвом відомих воєначальників Речі Посполитої, українці зуміли не тільки уникнути розгрому, а й при мінімальних втратах відбити наступ противників, завдавши їм чималих втрат. Саме тому інтерпретація цієї битви польською історіографією як переможної для Польщі, на нашу думку, є непереконаливою. На цікаву деталь звернув увагу В.Горобець. Описуючи переговорний процес між комісарами Війська Запорозького і Речі Посполитої, він констатує, що одне з джерел свідчить про невдоволення поляків поведінкою своїх опонентів: мовляв вони з таким зухвальством вперто наполягають на своїх умовах (мова йде про Гадяцький договір), хоча, як сторона, що зазнала поразки, повинна була покійно прийняти запропоновані їй умови³⁹. „Зухвала" поведінка української делегації є також яскравим доказом того факту, що українці

не відчували себе переможеною стороною і тому демонстрували „впертість" у відстоюванні своїх політичних вимог. На переговорах посли козацької України намагалися домогтися від поляків визнання первісного варіанту Гадяцької угоди, яка перетворювала її в особі князівства Руського у третю складову Речі Посполитої.

Незрозумілий, на перший погляд, політичний хід української старшини, коли вона врешті-решт підписала не вигідні умови договору з тим, з ким на рівних билася під Слободищами, переконливо свідчить про її недостатній державницький потенціал. Адже правобережні полки володіли мілітарною силою, спроможною докорінним чином змінити ситуацію під Чудновом – це обставина неабияк турбувала й польське керівництво. В цьому контексті стає зрозумілим й укладання Переяславських статей 1659 р. й певним чином байдужа неспроможність рішуче наполягати на ратифікації Жердівських статей, котрі також (як і перший варіант Гадяцьких) спрямовувалися на зміцнення державницьких інститутів козацької України, її внутрішнього і зовнішнього суверенітету. До речі, ситуації з підписанням як Переяславських статей 1659, так і Чуднівських 1660 чимось нагадують одна одну. Можна помітити навіть певний парадокс: військовий успіх супроводжується дипломатичним фіаско.

Корінь „зла" цих дипломатичних невдач (їх в роки Національної революції було багато) міститься у відсутності в українській нації зрілої політичної еліти. Тривале бездержавне існування українського соціуму в несприятливих для розвитку політичної культури і національної свідомості деформувало й саму структуру українського соціального організму, який фактично залишився „обезголовленим" через відступництво більшості „політичного народу" - шляхти, магнатів, князів. Тому козацька старшина, котра на чолі з Б.Хмельницьким утворила в 1648 р. Українську державу й взяла на себе функцію політичної еліти, не могла в один момент стати нею. Вихована переважно на чужих ідеологічних концепціях, що не мали національного державного підґрунтя, вона не до кінця усвідомлювала свою роль провідного суб'єкта політичного життя Гетьманщини. Перебуваючи на початковому етапі свого формування, як політичної еліти (в умовах безкінечного військового протистояння на кількох фронтах), вона цілком закономірно робила згубні для молодої держави політичні прорахунки. Тривале співіснування в одній політичній системі українців з поляками не могло не позначитися на свідомості козацької старшини політичній орієнтації, якої час від часу поверталися до звичної для себе системи координат польської політичної культури. Підсумовуючи гетьманську діяльність І.Виговського, В.Смолій та

В.Степанков виокремили у ній таку особливість: „він люблячи Україну, водночас залишався патріотом Речі Посполитої...”. Таку ж оцінку можемо надати й багатьом іншим представникам старшини, які також, перебуваючи в стані „політичної роздвоєності”, продовжували мати ілюзорні сподівання на спроможність польської влади врешті-решт визнати рівноправні права козацької України в складі триєдиної українсько-польсько-литовської федерації. Ця обставина, очевидно, спонукала українську владну верхівку здійснювати пошук шляхів виходу з кризи українсько-польських взаємин на платформі мирних переговорів. Чуднівська кампанія – це один з епізодів втрачених нею можливостей саме не мілітарними засобами здобути перемогу над противником. Не слід це розуміти таким чином, що переговорний процес був суцільним негативом, як такий; мова йде про інше – його політичну доцільність, результативність та наслідки.

Що ж відбулося під Слободищами? Українці провели одну із самих блискучих військових захисних операцій в ході Національної революції (а їх було немало), маючи перспективу добитися успіху через продовження військових дій, завдавши удару по польським підрозділам, які під Чудновом з величезними зусиллями продовжували тримати в оточенні українсько-російський контингент. Проте українська старшина дала втягнути себе у переговори (підстави для яких видаються досить сумнівними). Незважаючи на спробу відновити прийнятну для України Гадяцьку угоду у первісному варіанті, вона укладає Чуднівські статті, які повертали Гетьманщину до 1659 р., коли польський сейм, ратифікувавши укладений під Гадячем договір „... зводив нанівець державний суверенітет козацької України...”⁴⁰.

У такому разі яку головну мету переслідувала правобережна старшина? Ліквідувати ненависні **Переяславські статті-2** з Москвою аби підписати такі ж невігідні Чуднівські статті з Варшавою? Ми знову вимушені підкреслити ту обставину, що через брак достовірних джерел, нам залишається лише будувати свої умовиводи на припущеннях, які не дозволяють сповна розкрити всю панораму тих історичних подій. Т.Яковлева вбачає в цьому поході прагнення української сторони переконати поляків в своїй силі (це показав бій під Слободищами), „щоб виторгнути найвигодніші умови”⁴¹. Але справа полягала в зворотньому. Старшина не спромоглася здобути для України (в політичному плані) нічого суттєвого. Поступки, на які пішло українське посольство під час переговорів, взагалі заганяє дослідника в глухий кут, якщо розглядати їх з точки зору доцільності для українських національних інтересів. Що козацька старшина вбачала під національними інтересами питання риторичне. Складається враження

про відсутність у правобережній старшині якогось зрозумілого плану чи мети в конкретній ситуації. Очевидно, вона їх застала зненацька. Якщо ж погодитися з думкою В.Герасимчука, який стержень „козацької політики” вбачає у пошуках сильнішого, тобто, якщо верх будуть брати поляки, то українці підтримують їх, якщо ж фортуна усміхнеться росіянам, то за них⁴² - в такому разі це свідчить про вкрай низький рівень державницького мислення в козацькій старшині. І це не дивно. Адже на переконання сучасних елітологів, соціальна значимість еліти, її „функції, авторитет формуються не водночас, а передаються з покоління в покоління”⁴³. Тому вона не спроможна була виконувати, в силу своєї незрілості, нерозвиненості ті функції, які поставали перед нею, зокрема головною з них у виробленні стратегії і тактиці внутрішньої й зовнішньої політики держави. Л.Оссолінський стверджує, що частина козацької старшини (П.Тетеря, І.Груша), котра симпатизувала Польщі, у липні-серпні вступила у переговори з Польською стороною⁴⁴. Ми також припускаємо ймовірність існування домовленості між деякими представниками козацької України і РечіПосполитої, досягнутої до початку Чуднівської кампанії і яка отрималася в суровій таємниці. Саме ця обставина швидше за все прояснює „загадку” такої „легковажності” і „безпечності” поведінки козаків біля Слободищ. Відсутність розвідницьких дозорів й неукріплений табір, а також початкова спокійна реакція українців на появу татар свідчать про мирні наміри української сторони, котра сприйняла появу татар і поляків не як спробу противника їх атакувати, а як прагнення розпочати діалог про укладення угоди, що стосувався можливого статусу українських земель. Тому повідомлення римської реляції (її згадує в своїй роботі В.Герасимчук) про те, що українські козаки, потрапивши до полону, стверджували про намір Ю.Хмельницького „не так битися, як трактувати про згоду” не видається нам чимось неймовірним⁴⁵. Опосередкованим підтвердженням цього припущення є бурхлива реакція П.Дорошенка на адресу Є.Любомирського, коли український полковник зустрівся з польним гетьманом Речі Посполитої після Слободищенської битви. Польський воєначальник своє віроломство пояснив, що „це була кара за зраду”⁴⁶. П.Дорошенко у відповідь звернув увагу поляків на ту обставину, що правобережні полки мають достатньо сил для того, щоб розвіяти вдавану „перемогу” супротивника⁴⁷. Думаємо, що він не лукавив. І саме це змусило поляків розпочати переговори, які закінчилися, як ми знаємо принизливими для козацької України Чуднівськими статтями. Проте, не дивлячись на вкрай мізерні здобутки для української сторони, польська влада розглядала навіть їх як

надмірну поступку⁴⁸, що безперечно не могло не призвести в подальшому до нового кола протистоянь.

Примітки:

- ¹Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - Т. 7. - С. 96.
- ² Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. - К., 1995. - С. 241; Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 - поч. 1663 рр.). - Кам'янець-Подільський, 2001. - С. 163; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини від Переяславської Ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). - К., 2003. - С. 74-75.
- ³ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. - К., 2001. - С. 237-238.
- ⁴ Величко С. Літопис. - К., 1991. - Т. 2. - С. 10.
- ⁵ Соловьев С. Сочинения: История России с древнейших времен. - М., 1991. - Книга VI. - Т. 11-12. - С. 78.
- ⁶ [Lubomirski J.] Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Wyd. Antoni Hnilko. - Warszawa, 1922. - S. 69.
- ⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника (далі - ЛНБ) ВР. - Ф. 5. - Спр. Осолінських № 355/11. - Арк. 44.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Бібліотека Ягелонського університету (далі - БЯУ). Відділ рукописів. - Спр. № 5. - С. 765.
- ¹⁰ [Lubomirski J.] Op. cit. - S. 62.
- ¹¹ Мицик Ю. Любар, Чуднів, Слободища ... // Україна крізь віки. - К., 2000. - С. 147.
- ¹² Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem. (7.X.1660). - Warszawa, 1929. - Т. I. - Z. 2. - S. 198.
- ¹³ Мицик Ю. Любар, Чуднів, Слободища ... - С. 146.
- ¹⁴ Там само. - С. 147.
- ¹⁵ Hnilko A. Op. cit. - S. 198.
- ¹⁶ [Lubomirski J.] Op. cit. - S. 67.
- ¹⁷ БЯУ. ВР. - Спр. № 5. - Арк. 753.
- ¹⁸ ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Осолінських № 335/11. - Арк. 47.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Смолій В., Степанков В. Назв. пр. - С. 243; Горобець В. Еліта козацької України... - С. 244.
- ²¹ Ossolinski L. Cudnow-Slobodyszcz 1660. - Zabrze, 2006. - S. 30.
- ²² Ibidem. - S. 60.
- ²³ Ibidem. - S. 29.
- ²⁴ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. / Відбитка з Записок Наукового Товариства ім. Шевченка. - Львів. - Л., 1913. - С. 72.
- ²⁵ Смолій В., Степанков В. Назв. пр. - С. 243; Горобець В. Еліта козацької України... - С. 245.
- ²⁶ Смолій В., Степанков В. Назв. пр. - С. 243.
- ²⁷ Hnilko A. Op. cit. - S. 198.
- ²⁸ Бібліотека Польської Академії Наук (Краків). ВР. - Спр. № 1065. - Арк. 66.
- ²⁹ Hnilko A. Op. cit. - S. 202.
- ³⁰ Hieronim Chrystian Holsten. Przygody wojenne 1655-1666. Tłumaczył Jozef Lesczynski. - Warszawa. Instytut wydawniczy. - Pax, 1980. - 138 s.
- ³¹ Ossolinski L. Op. cit. - S. 67.
- ³² Hieronim Chrystian Holsten. Op. cit. - S. 58.
- ³³ Герасимчук В. Чуднівська кампанія. - С. 77-78.
- ³⁴ Hieronim Chrystian Holsten. Op. cit. - S. 58.

-
- ³⁵ Ibidem. - С. 59.
- ³⁶ Ibidem.
- ³⁷ Ossolinski L. Op. cit. - S. 70.
- ³⁸ Ibidem. - S. 66-67.
- ³⁹ Горобець В. Еліта козацької України... - С. 249-250.
- ⁴⁰ Смолій В., Степанков В. Назв. пр. - С. 229.
- ⁴¹ Яковлева Т. Назв. пр. - С. 100.
- ⁴² Герасимчук В. Назв. пр. - С. 99.
- ⁴³ Ашин Г., Охотский Е. Курс элитологии. - М., 1999. - С. 130.
- ⁴⁴ Ossolinski L. Op. cit. - S. 74.
- ⁴⁵ Герасимчук В. Назв. пр. - С. 83.
- ⁴⁷ Герасимчук В. Назв. пр. - С. 89.
- ⁴⁶ Ossolinski L. Op. cit. - S. 80.
- ⁴⁷ Герасимчук В. Назв. пр. - С. 89.
- ⁴⁸ Горобець В. Спроба імплантації козацького Гетьманату в соціально-політичну структуру Речі Посполитої в контексті сеймової боротьби 1661 р. // Київська старовина. -2001.-№3.-С.116-117.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
АСОЦІАЦІЯ КЕРІВНИКІВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

**НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ
ВИДАННЯ**

**Визначальні події воєнної історії України
середини та другої половини XVII століття**

Збірник матеріалів науково-практичної конференції

**Збірник виданий за підтримки голови Асоціації керівників
малого та середнього бізнесу Василя Гаврилюка**

Комп'ютерно-інформаційна лабораторія
Історичного факультету Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300

